

Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü

Yrd. Doç. Dr. Cahit **ASLAN**
Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi
Sosyoloji Öğretim Üyesi

Özet: Kuzey Kafkasya'nın çok dilli özelliğine rağmen, ortak tarihsel, sosyal, kültürel ve jeopolitik menfaat birliğinin yol açtığı bir üst kimliği taşıyan Çerkesler, Kuzey Kafkasya'nın kadim halklarıdır. Rusların emperyalist yayımcı politikasının Kafkasya'ya dayanması yüzünden Çerkesler, uzunca yıllar Rus Çarlığına karşı özgürlük mücadelesi vermişlerdir. Bu mücadele sürecinde Ruslar, Çerkeslere çok kötü davranmış ve Kafkasya'da etnik temizliğe varan savaş metotları uygulamışlardır. Sonuç olarak, Çerkesler, 21 Mayıs 1864'te özgürlük savaşlarını kaybetmişler ve nüfuslarının önemli bir kısmı jenosit kurbanı olmuştur; geri kalan nüfus ise, Kafkasya dışına, özellikler Osmanlı topraklarına sürülmüşlerdir. İşte bu yazı, bu trajedi (Çerkes trajedisi) hakkındadır.

Anahtar kelimeler: Çerkesler, Katliam, Soykırım.

Defining a Genocide: The Circassian Exile of 1864

Abstract: Despite the multilingual aspect of the North Caucasus, the Circassians who have on upper identity as a result of a common historical, social, cultural and geopolitical interest unity are autochthon people. Because of the Russian imperialist policy in Caucasia, the Circassians fought for their freedom against Russian tsardom for years. During that salvation struggle, Russians maltreated the Circassians and practiced various war methods, including ethnic cleaning. Consequently, the Circassians lost their salvation fought in May 21, 1864. A great majority of their population was lost in genocide and the rest of them were exiled out of the Caucasus especially onto Ottoman lands. This article aims at presenting the tragedy of the Circassians.

Key Words: Circassians, Exile, Genocide.

Giriş

Kafkasya, Azak Denizi, Maniç çukurları, Hazar Denizi ve Karadeniz arasında kalan ve Apşeron Yarımadasından başlayarak kuzeybatı istikametinde toplam 1200 kilometre uzunluğundaki ünlü Kafkas sıra dağlarının hem kuzeyini hem de güneyini içine alan, geniş coğrafi bölgeyi ifade etmektedir. Beşeri coğrafyada bu bölge Transkafkasya olarak adlandırılır. İnsanın dönüp de geçmişe, buralara baktığında yüzünün kızardığı tarihin en kanlı olaylar ise, daha çok 40-45 kuzey enlemleri ile 37-50 doğu boylamları arasında kalan ve batısında Azak ve Karadeniz, kuzeyde Maniç çukuru, doğuda Hazar Denizi ve güneyde de dağlardan inip Karadeniz'e ulaşan İngur ırmağı ile çevrili "Kuzey Kafkasya" ile kısmen güneyde yer alan ve kuzeydekiler ile akraba olan kavimlerin yaşadığı Osetya ile Abhazya'da geçmiştir.

Kuzey Kafkasya bir bakışta keşfedilemeyecek kadar karışık bir etnik ve sosyokültürel yapıya sahip, tarih boyunca medeniyetlerin uğrak yeri olan ve siyasal nüfuz alanına dönüştürerek pek çok kavimin kültürel mirasını günümüze taşıyan, birbirinden farklı dilleri konuşan kırktan fazla halkın bir arada yaşadığı, dünyanın en karmaşık bölgelerinden biridir. Çerkesler ise, Kuzey Kafkasya dağlarının otokton (varolduğundan beri orada yerleşik olan) halkları¹ olup, yaşadıkları 'Büyük Çerkes Sürgünü' ise, tarihin en acı ve feci sayfalarından biridir. Sonuçları bakımından değerlendirildiğinde Kuzey Kafkasya'nın otokton halklarının yaşadığı bu sürgüne, dünyanın en büyük ulusal trajedilerinden biri olarak, soykırım denilebilir.

Tarihi açıdan bölgenin demografik yapısı, Adıge (Şapsığ, Abzekh, Hatukhay, Beleney, Kabardey vs.)-Abhaz-Ubih, Çeçen-İnguş grupları ve Dağıstan bölgesinde yaşayan (Andi, Avar, Lak, Lezgi vb. kabileler) tarihi otokton halklar ile bölgeye sonradan gelip yerleşen halklar olan Turani kökenli Karaçaylar, Balkarlar, Nogaylar, Kumuklar ile İndo-germen kökenli bir halk olan Osetlerden oluşurmaktaydı. "Kuzey Kafkasya'da en büyük nüfusa sahip kadim halk olarak Adıge-Abhaz-Ubih grubu,² kuzeyde Kuban nehri ağzında güneydoğuda, Sunja nehrine kadar uzanan geniş topraklarda yaşıyorlardı. Merkezi Kafkasya'daki komşuları, dağlık bölgelerde yaşayan Karaçaylar, Bal-

1 John Colarusso, "Circassian Repatriation: When Culture is Stronger than Politics", *The World*, Issue1, November 1991, Washington D.C.: The Washington Times Publishing Corporation, 1991, s. 65

2 Dar anlamıyla Çerkezler, detay için bkz.: John Colarusso, "Circassian Repatriation"...; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Güçleri: 1856-1876*, 16. Dizi, Sayı 75, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

karlar ve Osetlerdi. Doğuda Çeçen ve İnguşlar, daha doğuda İngurlar bulunuyordu. Kuban ve Kuma nehirleri boyunca ve Kafkas dağlarının ötesinde bilinen Abhazy'a'da Abazalar yaşıyordu"³. "Her grubun mensupları, kendi kendilerine yeterli saydıkları dünyaları ile iktifa edince, dünyanın diğer bölgelerinden farklı olarak, adeta bir 'kültür mozaigi' meydana getirmişlerdir"⁴. Fakat, birbirleri ile etkileşimleri sonucunda da antik 'Adige-Abaza Maykop' kültürü üzerinde, "bu bölgenin insanları, tarih boyunca kader birliği etmiş, tarih boyunca meydana gelen sosyolojik süreç neticesinde oluşmuş ortak hayat tarzını, ortak dünya görüşünü, âdet ve geleneklerini, folklor değerlerini ifade eden ortak bir "Kafkas Kültürü"nü de yaratmışlardır."⁵ Öyle ki, çeşitli Kafkas halklarının yaşamlarını sürdürmesine rağmen etnik açıdan birbiriyle çok fazla karışmışlardır. Bir bireyin babası Adige, annesi Karaçay, büyük annesi Abazin olabilmektedir. Bu yüzden Kafkasya'dan Anadolu'ya göçler başladığında Anadolu insanı topluca gelen bu insanlara geniş anlamıyla "Çerkes" tabirini kullandılar. Kaldı ki, Çerkes terimi "XIII. yüzyılda görünmeye başlanmış ve ilk zamanlarda Adige halklarına yakıştırılan Çerkeslik,"⁶ "17. yüzyıldan buyana, etnik köken ayrımı gözetmeksizin Karaçay, Balkar, Dağıstanlı, Adıgey veya Abhaz olsun Kafkasya'da yaşayan Müslümanları ifade ediyordu"⁷. Hatta "1404 yılında Kafkasya'da bulunan Başpiskopos Johannes de Galonfontibus, Turani bir kavim olan Karaçayları, 'Kara Çerkesler' olarak tanımlıyordu"⁸. Bu anlamda "toprağı işleyen anlamına gelen "Jarkaz" sözcüğünün zaman içinde Türkçe dilinde Çerkes haline gelmesi anlamlıdır."⁹ Fakat Avagyan, Çerkes teriminin Türkçe Çerkes yani cengaver ile örtüşüğünü düşünmektedir. Diğer yandan Çerkeslerin 'Çerkes' ismi ile ilk defa 1215 yılında Plano de Carpini tarafından kullanıldığı bilinmesine karşın Ernest Chanter, Çerkezlerin M.Ö. 500 yıllarından itibaren tarih sah-

3 Murat Paşşu (der.), *Vatanından Uzaklara*, İstanbul: Çiviyazıları Yayınları, 2004, s. 12.

4 Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri...*, s. 16.

5 Ufuk Tavkul, "İslamiyet'in 19. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri", *Kırım Dergisi*, Sayı.25, 1998, s. 43.

6 Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkezler*, çev. Ludmillan Denisenko, Yasemin Gedik (der.), İstanbul: Belge Yayınları, 2004, s. 20.

7 Bkz.: Ayhan Kaya, "Diasporda Çerkes Kimliğinin Dönüşümü: Değişen Sosyal Konjonktür Karşısında Yeniden Tanımlanan Etnik Sınırlar", Erhan Doğan ve Semra Mazlum (der.), *Türkiye'de Dışpolitika Yapım Sürecinde Sivil Toplum Kurumlarının Etkileri*, İstanbul: Bağlam yayınları, 2005.

8 Ufuk Tavkul, *Kafkas Dağlarında Hayat ve Kültür: Karaçay-Malkar Türklerinde Sosyoekonomik Yapı ve Değişme Üzerine Bir Deneme*, İstanbul: Ötügen Yayıncılık, 1993, s. 17.

9 Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu...* s. 17.

nesine çıkan antik bir millet olduğunu belirtmektedir.¹⁰ Bütün bu tartışma ve iddialar altında Çerkes tabiri geniş anlamda kullanıldığında, yerlerinden yurtlarından sürülmüş olan tüm Kuzey Kafkasya halklarını kapsarken, dar anlamda kullanıldığında Adigeleri ve Adige gruplarını (örneğin Kaberdeyler), mevcut siyasi coğrafya açısından kullanıldığında ise Karaçay-Çerkesi kapsamaktadır.¹¹ Bu yazıda ise Çerkes tabiri, hem Adigeler hem de sürgüne maruz kalmış tüm Kuzey Kafkasya halkları için kullanılmaktadır. Ruslara göre ise, onlar 'Dağlılar'dır.

19. ve 20. yüzyıl, Balkanların, Anadolu'nun ve Kafkasya'nın tüm halkları için bir dehşet dönemi olmuştu. Bu bölgelerdeki bütün topluluklar, savaşın, açlığın ve savaş zamanında patlak veren dizanteri, tifüs gibi hastalıkların, ayrıca savaşı kaybeden taraf için kendini gösteren, yurdunu bırakıp göçme zorunluluğunun dehşetlerinden nasibini almıştır.¹² Çerkesler, belli bir dönemden sonra bu süreci en ağır koşullarda yaşayan ilk halklardan biri olmuştur.

"Osmanlının Kırım Savaşı'nı kaybetmesinin ardından, Rusya, Kafkasya üzerindeki baskısını olağan üstü düzeye çıkardı. Bu baskı karşısında daha fazla direnemeyen Kafkas ulusları, özellikle Şeyh Şamil'in hareketinin düşmesinden sonra tarihin en büyük sürgünleri ile karşı karşıya kaldı."¹³ Bütün dünya biliyor ki, "Kafkasya, Ruslar tarafından zorla işgal edilmiş ve Adigeler başta olmak üzere Kafkas halklarının büyük bir kısmı Çarlık güçleri tarafından ülkelerinden zorla sürülmüşlerdir."¹⁴ Geri kalanlarının ise, farklılıklarından ziyade benzerliklerinin belirlediği geçmişten gelen kültür oluşum süreci -suni olarak siyasal bölgelere bölünerek- farklı dillerde konuşan pek çok halkın küçük nüanslarla birbirinden ayrılan ortak hayat tarzını, ortak

-
- 10 N. Luxembourg, *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, çev. Sedat Özden, İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1998, s. 77.
- 11 Çerkes tabirinin kapsamı için bkz.: Yaşara Bağ, *Çerkeslerin Dramı: İşgal, Sürgün ve Göç, Çerkes Sürgünü*, Ankara: Kafder Yayınları, 2001; Nihat Berzeg, *Çerkez Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri*, Ankara: Takav Matbaacılık, 1996, s. 17; Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu... ss. 9-21; Çetin Öner, Şu Bizim Çerkesler*, İstanbul: Can Yayınları, 2000, ss.18 ve 39; İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958; Berkok geniş anlamda Çerkesliği "her Adige Çerkesdir, her Çerkes Adige değildir" cümleleri ile tarif etmektedir.
- 12 Ayrıntı için bkz.: Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bige Umar, İstanbul: İnkılap Yayınları, 1998.
- 13 Süleyman Erkan, "Sürgün Olgusuna Analitik Yaklaşım ve Çerkes Sürgünü Örneği", *Nart Dergisi*, s43, Mayıs-Haziran 2005, s. 9.
- 14 Anzor Kuşbibiye, "21 Mayıs Sürgünü", *NartDergisi*, s.21, Mayıs-Haziran 2004, s. 16.

dünya görüşünü, âdet ve geleneklerini, folklor değerlerini ifade edebilecek olan bir üst kimlik oluşumunun önüne geçilmiştir. Sovyet-Stalin döneminden kalma siyasi coğrafya açısından Kuzey Kafkasya, Karaçay-Çerkes, Kabardin-Balkar, Adıgey, Kuzey-Güney Osetya, Abhazya, Çeçen-İnguşetya ve Dağıstan gibi bölgelere ayrılmıştır. Buradaki temel kaygının nedeni, tarihin derinliklerinde yatmaktadır. Öyle ki, bu kaygı, tarihte örneklerine zor rastlanan insan kıyımının yaşanmasına neden olmuştur. 140 yıldan fazla bir süre geçti, “bu ara birçok araştırmacı bu konuyla ilgili çalışmalar yaptı, fakat yeterince aydınlatılamamış çok konu var: Acaba Kafkas-Rus Savaşlarının başlangıç tarihi nedir? Acaba, Çerkesler ne kadar nüfus olarak sürülmüşlerdir? Sürgünün nedeni nelerdir?”¹⁵ Sürgün edilenlerin ne kadarı yaşamını yitirmiş, ne kadarı hayatta kalabilmiştir? Kafkasya’da gelişen müridizm hareketinin niteliği nedir?

Bu sorulara tarihin sayfalarında yanıt bulmak, bu halkların bugün yaşayan torunlarına verilmiş bir hak olacağı gibi insanın değerine ilişkin sorulara da bir yanıt olacaktır.

Kafkas Tarihinde Neler Oldu?

Dünya coğrafyasındaki yeri bakımından Kafkasya her zaman jeopolitik öneme sahip olmuştur. Dolayısıyla, tarih boyunca birçok toplumun ve siyasi kuvvetlerin uğrak yeri haline gelmiştir. Kafkasya tarihi, aynı zamanda savaş sanatlarının tarihidir. Kafkas-Rus savaşları ise bunların içerisinde en acımasızca ve ahlaksızca yapılanıdır. Ruslar açısından bu savaş Kafkasların Ruslar tarafından fethi iken, Kafkasyalılar açısından ise Kafkasya’nın Ruslar tarafından işgali ve yerli halka uyguladığı mezalimdir. Bu yüzden, Kafkas-Rus Savaşların ne zaman başladığı, nasıl bir seyir takip ettiği ve sonuçlarının nasıl değerlendirilmesi gerektiği konusunda Rus tarih yazımı ile Avrupa-Türk tarih yazımı arasında önemli farklar vardır. Özellikle göç ve sürgün edilenlerinin sayısının bu kadar büyük olmasının, Çerkeslere Rus hükümeti tarafından göç etmek için verilen tam seferberlikle, dışarıdan yapılan tahriklerle, Türk hükümetinin himaye konusunda göçmenlere verdiği taptanalı vaatlerle, Çerkesler arasındaki etkili kişilerin Rusya’ya karşı düşmanca tutumuyla, ailelerin ve soyların ataerkil yapısının etkisiyle, Rusya içlerine ve Sibirya’ya sürgün edilme korkusuyla¹⁶ açıklama eğilimi vardı. Elbette bü-

15 Kuşabiyev, “21 Mayıs Sürgünü”..., s. 15.

16 Murat Papşu, “Vatanından Uzaklara Çerkesler”, İstanbul: Çiviyazıları, 2004, s. 73’ten Golos Gazetesi, St. Petersburg, 12 Ağustos 1876, No:221, ss. 1-4.

tün bunların belirli derecede etkisi söz konusudur. Fakat “Kafkasya’da huzursuzluk ve yer değiştirme hareketlerinin, Rusların Kafkaslara girmesiyle başladı¹⁷ birçok bilim adamınca kabul edilmektedir. Özellikle “Kafkas halklarının zorla yurtlarından sürülmesi Rus politikası’nın etkili aracı oldu. Kırım Tatarları’nın tersine, bu Müslümanlar ağırlıklı olarak yönetim örgütünce uygulanan baskıdan ibaret olan bir nedenle yurtlarından ayrılmaya niyetli değillerdi; onlara karşı uygulanan baskı araçları çok daha zorbaca kullanıldı: Kıyımdan geçirme, talan etme, evlerin ve köylerin yakılıp yıkılması¹⁸ gibi.

Sonuçları itibariyle Kafkas-Rus Savaşları ele alınırsa, bu savaşı üç döneme ayırmak mümkündür:¹⁹ İlk dönem savaşları, hazırlık savaşları olarak adlandırılabilir. Hayli uzun süren bu dönem savaşlarının sonlarına doğru Kuzey Kafkasya’da ufak-tefek göçler görülmüştür. İkinci evrede oldukça kanlı savaşlar gerçekleşti. Bu dönemde direnç noktaları düşen Çerkezler gruplar halinde sürgün edildiler. Üçüncü dönemdeki savaşlar ise “ölüm-kalım savaşları”dır. Bu dönem savaşlarda ise Kafkasya’nın düşmesi ve Rusların Kafkasya’yı tamamen işgal etmesiyle sonuçlandı. Bütün dünyanın çaresiz olarak izlediği bu savaş sürecinde ve neticesinde Kafkasyanın Ruslar tarafından etnik temizliğine, hayata geçirdikleri metotlar da soykırımına yol açtı.

1. Hazırlık Savaşları:

Tarih boyunca birçok kavmin geçiş ve karşılaşma noktası olarak görülen Kafkasya’da günümüzde de etkisi gözlenen iki ana unsurun etkisi söz konusudur: Türkler ve Ruslar

Türkler Kafkasya’da

“Kafkasya ile Türklerin ilişkisi M.Ö. 4. yüzyıla kadar gitmektedir. Bölge, önceleri Kırım Hanları vasıtasıyla ve 16. yüzyıldan itibaren de doğrudan Osmanlı Devleti ile ilişki içerisine girmiştir. Bu ilişki bazen kötüleşerek

17 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*; Kemal Karpat, “21 Mayıs Sürgünü”, *Nart Dergisi*, sayı.21, Mayıs-Haziran, 2004, s. 12; Anzor Kuşabiyev, “21 Mayıs Sürgünü”, s. 16.

18 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, s. 19.

19 Benzer bir sınıflandırma için bkz.: Yaşara Bağ, *Çerkeslerin Dramı: İşgal, Sürgün ve Göç...*; İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya. İstanbul:İstanbul Matbaası,1958*; farklı bir sınıflama için ise, Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye’nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*.

20. yüzyıla kadar süregelmiştir.”²⁰ “Kuzey Kafkasya ile Osmanlı Devleti’nin ilk teması ise 1451’de Fâtih’in Abhazy (Sohumkale) üzerine donanmasını göndermesiyle başladı. Tamam yarımadasından Soçi’ye kadar Çerkesistan sahilleri, 1479’dan 1810 Rus istilasına kadar Osmanlı (nüfuzu altında) da kaldı.”²¹ İran da dahil olmak üzere, özellikle Ruslar ile Osmanlıların Kafkasya üzerindeki nüfuz mücadeleleri, Osmanlı’nın Çerkesistan’daki güçlü Prensliklerle işbirliği geliştirmesine yol açtı. Bu prensliklerle 1781 yılında İstanbul’da bir antlaşma yapıldı ve Ferah Ali Paşa yönetimindeki askeri kurul Batı Kafkasya’ya geldi. Böylece Osmanlı ilk büyük ve etkili müdahalesini gerçekleştirmiş oldu. 1781 yılında da Anapa, Soğucak ve Tsemez kaleleri yeniden yapıldı ve ilişkiler pekiştirildi.²² 1801 yılında Anapa’ya gönderilen Ferah Ali Paşa, “askeri ve yönetsel niteliğinden çok bir dini misyoner gibi çalışarak,”²³ “İstanbul’dan din adamları getirdi ve bunları Çerkesler arasında misyoner olarak kullandı. Öyle ki, din adamlarının Kafkasya’ya geldiği seneye ‘İmam yılı’ adı verilmiş, bu tarihten sonra Çerkes isimleri bırakılarak Ahmet, Mehmet gibi Osmanlıca isimler alınmaya, çocukların sünneti için sünnetçiler getirilmeye başlanmıştır. Kısaca, “Ferah Ali Paşa, Çerkesler ile Osmanlı arasında karşılıklı güveni sağlamak ve Osmanlı sempatisini artırmak için İslam dininin yaygınlaştırılmasına oldukça önem verdi.”²⁴ “Anapa’yı karargah tutup, Çerkesler ve Abazalar arasında Müslümanlığı yaymaya çalışarak,”²⁵ “Osmanlı Devletinin buradaki nüfuzunu da arttırmaya çalıştı.”²⁶ Zaten 16. yüzyıldan beri Kabardey prenslerinin Müslümanlığı benimsediği bilinmektedir.²⁷ Hatta “18. yüzyıl sonuna gelindiğinde bu süreç tamamlanmıştı. Özellikle Osmanlı Sultanları ve Kırım Hanlarının etkisiyle gerçekleşen bu süreç, İran devletinin Şii mezhebine karşı bir Sünni kordon kurma girişimi olarak gerçekleşti.”²⁸ Fakat Ferah Ali Paşa’nın ölümünden sonra -

20 Hayati Bice, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları No.65, 1991, s. 5.

21 Y. Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, İstanbul: FFK yayını, 1986, ss. 331-332.

22 İzzet Aydemir, *Göç: Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi*, Ankara: Gelişim Matbaacılık, 1988, s. 15.

23 Nihat Berzeg, *Çerkes Sürgünü: Gerçek...*, s. 50.

24 Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul: Şamil Vakfı Yayınları, 1979.

25 Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler*, İstanbul: Nart Yayıncılık, 1993, s. 100.

26 Hayati Bice, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler...*, s. 11.

27 Mühime, 32. cilt, no 383 6 Recep 989 / 6 Ağustos 1581.

28 Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı*, çev. Orhan Uravelli, Ankara: Kaf-Der Yayınları, 1995, s. 2; Aslında “İslamiyet’in Kafkasya’nın batısındaki Çerkes ve Karaçay-Balkar halkları ile doğusundaki Çeçen-İnguş

eskiden olduğu gibi- ılımlı politikanın yerini baskı aldığından İslamiyet'in yaygınlaşması hızını yitirdi.”²⁹

1060'lı yılların Melikşah döneminde Selçukluların Dağıstan'a yerleşmesiyle temellenen süreç daha sonra sırasıyla bölgede İran ile Osmanlı ve Ruslarla Osmanlılar arasında nüfuz mücadelelerine dönüşmüşse de Türkler tarih boyunca Kafkasya'ya tamamen nüfuz etmemiştir.³⁰ Kuzeybatı Kafkasya, her ne kadar Osmanlı idaresinde olmuşsa da tüm Osmanlı idaresi süresince Kafkas halkı tamamen otonom yaşadı. Osmanlı, daima Kafkas halkının ihtiyaçlarını ve karakterini, tarihi geçmişlerini göz önünde tutarak onlara tam manasıyla otonomi verdi.³¹ Diğer yandan “Padişah'ın kendisine bağlı kabul ettiği Kafkas kavimleri hiçbir zaman Sultan'a itaat ve bağımlılığı kabul etmediler. Kabul ettikleri husus, Padişah'ın, Muhammed'in mirasçısı ve Müslümanların dini lideri olarak tanınmalarıydı. Hiçbir zaman haraç (vergi) ödemediler veya askeri yardımları olmadı. Karadeniz sahilindeki iki üç kale kurarak ellerinde tutan Türklere, Çerkesler sadece dini inançlarından dolayı tahammül ediyorlardı. İç işlerine karışmalarına hiçbir şekilde izin vermedikleri gibi herhangi bir şekilde müdahale etmek istediklerinde de affetmediler.”³² Örneğin Çerkes Beyi Hacımukov bu konuda şu şekilde yazmıştı:³³

“Çerkesya şu veya bu derecede Osmanlı etkisi altına koyan İslam'ın yayılması, sonuçta bu bölgeyi Osmanlı vilayeti veya eyaleti haline getirmede. Türkler burada Osmanlı düzeni kuramadılar, örneğin Ahıska'daki gibi vergi ve askeri sistem uygulayamadılar. Çerkesler, Osmanlı Sultan'ını kendi manevi önderleri gibi gördüler, fakat onun sivil idari egemenliğini tanımadılar ve iç işlerine karışmasına da izin vermediler. Çerkesler hür ve bağımsız halktı.”

ve Dağıstan halkları üzerinde etkileri farklı olmuştur. İslamiyet'le henüz 8. yüzyılda Araplar vasıtasıyla tanışan ve daha sonraki yüzyıllarda İslamiyet'i peyderpey kabul eden Dağıstan ve Çeçen-İnguş halkları safi mezhebine dahil olurlarken, İslamiyet'i 17.-18. yüzyıllarda Osmanlılar ve Kırım Hanlığı vasıtasıyla tanıyıp kabul eden Çerkes, Abaza ve Karaçay-Balkarlar Hanefi mezhebine girmişler”; Ufuk Tavkul, “İslamiyet'in 19. Yüzyılda...”, s. 43; <http://karachaymalkar.bravehost.com/islamiyetkavkaz.html>.

29 İzzet Aydemir, *Göç: Kuzey Kafkaslıların Göç Tarihi*, s. 18.

30 Fakat, resmi Osmanlı tarih tezinde Kafkasya her zaman Osmanlı'nın hakimiyet alanı içerisinde gösterilmektedir.

31 Kemal Karpat, “21 Mayıs Sürgünü”, s. 13.

32 Feodor Feodoroviç, *Bir Rus Subayının Kafkasya Anıları*, çev. Keriman Vurdem, Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, no 8, 1999, s. 9.

33 Ali Kasumov ve Hasan Kasumaov, *Çerkes Soykırımı...*, ss. 90-91.

Bu yüzden Çerkesler Ruslara karşı savaştıkları gibi Osmanlı'nın da bölgelerine girmelerine engel oldular. "Öyle ki, 'biz kimsenin idare ve hâkimiyetini kabul etmeyiz, Rusları da Osmanlıları da vururuz', diyorlardı."³⁴ Kısaca "tarih boyunca geniş ölçüde bağımsız yaşadılar ve zaman zaman Osmanlı'nın ya da İran'ın yüksek egemenliğini sözde kabul etmiş olmakla birlikte bağımsızlıklarından asla vazgeçmediler."³⁵ Bu yüzden "Çerkeslerin Osmanlı Devleti ile fazla ilişkilerinin olmayışı (Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Çerkes asıllılar hariç), İslamiyet'in geçmişinin burada oldukça yakın oluşu ve dolayısıyla halifenin otoritesini henüz ciddi olarak kabul etmeyişi ve bin yıllardan beri özgürce yaşamaya alışkın olmalarından dolayı, bu bölgede Osmanlı Devleti'nin etkisi fazla olmadı. Tam tersine 1787-1792, 1806-1812 ve 1827-1829 Osmanlı-Rus savaşlarında bilhassa Çerkesler de Ruslara karşı çarpışmalara katılarak Osmanlıları desteklediler."³⁶ Bu tür bir ilişki "Orta Asya Türkleriyle birleşebilmek için, Kırım-Kuzey Kafkasya-Astrahan-Kazan hattına sahip olmak, hızla gelişerek güneye inmekte olan Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı işgalini önlemek, Rusya ile dini yakınlığı olan Gürcistan'ın Rusya ile coğrafi birleşmesini önlemek, Uzak-Doğu ticaretinin önemli noktaları durumundaki Karadeniz'in doğu limanlarını ve Astrahan'ı elde etmek"³⁷ isteyen Osmanlı'ların da işine geliyordu.

Ruslar Kafkasya'da:

1481 yılında Altınordu Devleti, Timur'un saldırıları ile yıkılınca Kafkasyalılar açısından da tarihi dönüm noktası başladı. "Altınordu Devleti'nin yıkılmasıyla Ruslar, Altınordu devletinin boyunduruğundan kurtuldu"³⁸ ve güçsüz hanlıklar ortaya çıktı. Bunlardan Kazan 1552'de, Astrahan ise 1556 yılında, Çar VI. Ivan döneminde Ruslar tarafından işgal edildi. Bu şekilde Rusların yayılmacı politikası Kafkasya'ya yönelince, dünyanın tanık olacağı en zalimce savaşlardan biri olacak olan savaşlar da başladı. Rusların nihai hedefi olan Karadeniz limanlarını ele geçirmek böylece sıcak denizlere inip, Hindistan'a yönelik uzun vadeli planlarını gerçekleştirmek için Kafkasya'yı kontrol altına alması gerekiyordu. Ruslar amaçlarına ulaşmak için "çoğunluk ve siyasal açıdan Müslümanların egemenliği yerine Hıristiyanların nü-

34 Ali Kasumov ve Hasan Kasumaov, *Çerkes Soykırımı...*, s. 94.

35 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, s. 32.

36 Bedri Habıçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler...*, s. 99-101; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, s. 24-25.

37 Nihat Berzeg, *Çerkes Sürgünü: Gerçek...*, s. 61.

38 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, s. 13.

fus çoğunluğu ve Rusların siyasal üstünlüğü sağlanmalı idi. Stratejik olarak Müslümanların sürülmesi ve Hıristiyan halkların yani Slavların yerleştirilmesi gerekiyordu.”³⁹ Bunun için uzun sürecek bir hazırlık savaşı yaptılar. Bu savaşların başlangıç tarihi işte bu Astrahan’ın işgal edildiği 1556 yılına rastlar. Artık, Rusların önlerinde Kafkasya vardır.

1567’de Çar VI. Ivan, Kabardey topraklarına saldırmasıyla tarihe Kafkas-Rus savaşları olarak geçecek olan savaşların da ilk aşamasına girilmiş oldu. Bu saldırı sürecinde Kabardey prensi Temiroka’nın kızı Maria’nın, Çar Ivan ile evlenmesiyle bir süre barış sağlandı. Fakat 1587’de, Çarın ölümüyle savaşlar yeniden başladı. “1604-1605 yıllarında Rusya, Dağıstan’a saldırdı; fakat, Çeçen ve Dağıstanlıların ortak savunmaları ve karşı saldırılarıyla ağır yenilgiye uğrayarak geri çekildiler. Bir süre lojistik hazırlık yaptıktan sonra, 1711’de Ruslar yeniden Dağıstan’a saldırıya başladı. Karadan ve gemilerle Hazar denizinden yaptıkları seferler sonucunda Derbend’i işgal ettiler ve 1735’e kadar Dağıstan’da kalmayı başarabildiler... Aynı yıllarda Osmanlı Devleti ve Rusya, Balkanlarda da sürekli savaşıyordu. 1739’da imzalanan Belgrat anlaşmasına rağmen Ruslar, Kuzey Kafkasya içlerine girmeye ve girdikleri yerlere Kazak ve Rus köylülerini yerleştirmeye başladılar.”⁴⁰ Hazırlık savaşları olarak adlandırılacak olan bu savaşlar, 1762 yılına kadar tam 206 yıl sürmüştür. Bu savaşların bu kadar uzun sürmesinin bir nedeni; Kırım Hanlığı’nın Çerkez toprakları ile Ruslar arasında tampon olarak var olmasıydı.⁴¹ Bu tarihten sonra Ruslar istihkâmlarına da başladılar.

2. Sürgün Savaşları:

“1763 yılından beri Ruslar, bugünkü Mezdok bölgesinde kaleler inşa ettiler. Kabardey Prensleri, 2. Katerina’dan bu uygulamaların durdurulmasını istedilerse de karşılık bulamadı, 1764’e girildiğinde artık geri dönülmez bir sürecin içine girildi. 1557 yılında yapılan dostluk anlaşması askıya alındı ve Kafkas-Rus savaşlarının başlaması için bir neden oluştu”⁴² ki, “Çarlık hükümeti Kuzey Kafkasyalıları ‘*Kanuni İktidar*’a karşı başkaldıran ‘*asiler*’ gibi saymaya başlamıştı.”⁴³ Artık ‘Hazırlık Savaşları’ tamamlanmış ve gerçek

39 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, s. 29.

40 Nihat Berzeg, *Çerkes Sürgünü: Gerçek...*, s. 28-29.

41 Yaşara Bağ, *Çerkeslerin Dramı...*, s. 211; İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*.

42 Anzor Kuşabiyev, “21 Mayıs Sürgünü” ..., s. 15.

43 Barasbi Baytugan, *Kuzey Kafkasya (1917-1970)*, der. Orhan Boğbay, Samsun: Yedi Yıldız Yayınları, 1998, s. 5; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri...*, s. 36.

Kafkas-Rus savaşlarının başlaması ve ilerde meydana gelecek olan Kafkas sürgünleri için bütün ortam hazırды. Bu suretle Kuzey Kafkasya halkları ile Rusya arasında cephe çizgisini oluşturan ünlü “Kafkas Hattı” meydana geldi.”⁴⁴ İşte tarihe “Çerkeslerin Soykırımı” olarak geçecek olan 21 Mayıs 1864 yılının başlangıcı da bu tarihle başlar. Çünkü 1773 sonrasında Osmanlı ordularının Rusçuk, Silistre ve Varna zaferlerini elde etmesi üzerine, II. Katerina ordusunu tekrar topladı. Romanzoff komutasındaki Rus ordusu, Yeni Çeri Ağası Yeğen Mehmet Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunu Kozluca’da mağlup etmiş, fakat savaşı kaybeden Osmanlı, 17 Temmuz 1774’te, Ruslar ise aynı yıl 21 Temmuz’da “Küçük Kaynarca Antlaşması”nı imzalamak zorunda kaldı.”⁴⁵ Ruslara göre “bu anlaşma Kuzey Kafkasya’nın merkezi bölgelerini işgal etmeleri için ‘hukuki bir temel’ idi.”⁴⁶ “1768’den beri çok şiddetli gerçekleşen Ruslar ile Osmanlı’nın, Kırım Hanlığı üzerindeki nüfuz mücadelesi, Osmanlı’nın aleyhine oldu; bu durum da Rusların Kuzey Kafkasya sınırına kadar gelmelerine yol açtı ve Rus orduları Kuban ve Terek ırmaklarına kadar ilerleyip burada tahkimata başladı. “1787 yılı itibariyle Rus yayılcılığı kendini göstermiş, Kırım Türkleri yerlerinden edilmeye başlamıştı.”⁴⁷ Daha sonra diğer Müslüman halklar gibi Çerkesler takip edecekti. İşte “Kafkas-Rus Savaşı olarak adlandırılan savaşın gerçek başlangıcı, Rusların Kafkasya’da ilk kalelerini kurdukları ve toprak ele geçirmeye başladıkları, 1700’lerin bu ikinci yarısıyla tarihlenir.”⁴⁸ Bu tarihle beraber Kafkasya’dan sınırlı sayıda göçler de başlamış oldu. Özellikle “1837 yılında 29 kişilik bir Kırımlı Tatar grubunun Kırım’dan Osmanlıya göç etmeye izin alması”⁴⁹ göçlerin ilk defa resmi bir nitelik kazanmasına yol açtı. “Aynı süre içinde Kafkasya’dan da göçler başlamış ve 1780-1800 döneminde 15 bin, 1828’de de 12 bin civarında Kafkasyalı vatanlarını terk etmişlerdi.”⁵⁰ Fakat Rusların yayılcı politikası durmak bilmeyecek ve göç, yerini sürgüne, kısa bir süre sonra da soykırıma bırakacaktı.

44 Aytek Kundukh, *Kafkasya Müridizmi: Gazavat Tarihi*, Tarık Cemal Kutlu (der.), İstanbul: Gözde Kitapları Yayınevi, 1987, s. 11.

45 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c4, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972, s. 58.

46 Barasbi Baytugan, *Kuzey Kafkasya...*, s. 5.

47 Hayati Bice, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler...*, ss. 43-45.

48 Murat Papşu, *Vatanından Uzaklara Çerkesler...*, s. 11.

49 Rusya İmparatorluğu Dış Siyaset Arşivi, fon 161, SSP Genel Arşivi I.-13, op. 63, d, 1897 yılı, s.1-7; aktaran Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu...*, s. 23; bu ve daha sonra yapılan Nogayların göçü daha sonra yapılacak olan Çerkeslerin göçlerinin kitlesel boyutlara ulaşmasına sosyal psikolojik etki yaratacaktır.

50 Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1876-1908)*, Trabzon: Karadeniz Teknik Ün., Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Merkezi, 1996, s. 10.

Kuzey Kafkasyalılar, Rus istila hareketine karşı derhal direniş hareketi de geliştirdiler. Özellikle ilk örgütlü direniş, “18. yüzyılın sonlarına doğru Dağistanlı Şeyh Mansur tarafından gerçekleştirildi.”⁵¹ “Şeyh Şamil döneminde Dağistan ve Çeçenistan’ın bütününe etkisi altına alacak olan müridizm hareketini de başlatmış oldu.”⁵² “Asıl adı Uçerma (Ruslar Uçurma der) olan Şeyh Mansur (halk tarafından önder seçildikten sonra bu adı aldı) Ruslara karşı beş yıl savaştıktan sonra 1791 yılında tutsak edilerek Petersburg’a götürüldü ve 13 Nisan 1791’de de idam edildi.”⁵³

“1790’a kadar İmam Mansur’un yönetiminde Çerkes kuvvetleri ve Rus orduları savaştılar. Aynı tarihte Osmanlı Sultanı tarafından Soğucak Muhafızlığına gönderilen Battal Paşa birlikleriyle Çerkeslerin bu savaşına katılmışsa da Ekim 1790’da, 800 kese altını da beraber alarak Ruslara sığınmasıyla Çerkes kuvvetlerinin zayıflamasına neden oldu.”⁵⁴ Ruslar Battal Paşa’nın bu yaptığına öylesine memnun olmuşlardı ki “o zamanlar küçük bir kasaba olan ve bugün Karçay-Çerkes’in başkenti olan Çerkessk’e onun adını, yani ‘Battalpaşinskiy’ adını verdiler. Bu şehrin adı, Sovyet döneminde bugünkü halini aldı.”⁵⁵

“16 Şubat 1801’e gelindiğinde Rusya, Gürcistan’ı ve Abhazya’yı ilhak ettiğini açıkladı.⁵⁶ Bu ilhak Abhazlar tarafından şiddetli protesto ve direnişle karşılanıp Abhazya bağımsızlığını çiğnetmezken, Gürcü Krallığı bu ilhaki onayladı.”⁵⁷ Gürcüler, “Rusların kendilerini Osmanlı ile İran’a karşı koruduğunu ileri sürerek, Ruslara teslim olunca”⁵⁸ Kuzey Kafkasya’yı güney-

- 51 Marie Broxup, *Caucasian Muridism in Soviet Historiography*, Society Central Asian Studies, Print Series No: 10, 1986, s. 5; N. Luxembourg, *Rusların Kafkasya’yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*; AYTEK KUNDUKH, *Kafkasya Müridizmi: Gazavat Tarihi...*, İstanbul: Gözde Kitapları Yayınevi, 1987.
- 52 Nihat Berzeg, *Çerkes Sürgünü: Gerçek...*, s. 32.
- 53 AYTEK KUNDUKH, *Kafkasya Müridizmi: Gazavat Tarihi...*, İstanbul: Gözde Kitapları Yayınevi, 1987, s. 30-31.
- 54 Nihat Berzeg, *Çerkes Sürgünü: Gerçek...*, s. 32-33; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri: 1856-1876*, s. 39; daha sonra Battal Paşa Rusların isteği üzerine Osmanlı Hükümeti tarafından atadılmış ve üstelik Trabzon valisi yapılmıştır.
- 55 Ufuk Tavkul, *Kafkas Dağlarında Hayat ve Kültür: Karçay-Malkar Türklerinde Sosyoekonomik Yapı ve Değişme Üzerine Bir Deneme*, İstanbul: Ötügen Yayıncılık, 1993, s.34.
- 56 Aynı yıl Ferah Ali Paşa da Anapa’ya gönderilmişti.
- 57 Nihat Berzeg, *Çerkes Sürgünü: Gerçek...*, s. 34; N. Luxembourg, *Rusların Kafkasya’yı ...*, s. 29.
- 58 John Colarusso, “Circassian Repatriation”..., s. 656.

den de kuşatma olanağı da doğdu. “1807’de Çerkeslerin ‘*Yemine vuz*’ adını verdikleri bir veba salgını Kafkas halklarını oldukça olumsuz etkilemiş ve ordularını zayıflatmıştı.”⁵⁹ Bunu fırsat bilen Ruslar, “Glazenap komutasında Çerkeslerle büyük savaşlar yaptı. Çerkesler büyük zayıatlar verdiler. Humbaley nehri bir hafta kızıl aktı. Bu iki olay arasında Çerkeslerin içine düştüğü durumu anlatmak için bir atasözlerinde şöyle anlatırlar; ‘*Yeminem geylaar humbaleyn yehhujj*’, yani ‘vebadan kurtulanı Xhumbaley nehri götürür.”⁶⁰ Hızını alamayan Ruslar, “1810’da Abhazya’yı kendine bağlarken 1821 yılında Aleksey Petroviç Yermolov komutasında büyük bir kuvvetle Kabardey’in mukavemetini kırdılar. Kabardey prens ve soylularının çoğu Rus esaretinde kalmamak için Kubaötesine kaçtılar”⁶¹ ve “Kuban’a veya Osmanlı İmparatorluğu’na yerleştiler.”⁶² 1822’de de Kabardey ve Oset topraklarını işgal ettiler ve kuzeyden Daryal geçidi gibi kilit bir yeri ele geçirdiler. Böylece Çeçenistan-Dağıstan ile batıdaki Kafkas topraklarının arasına girerek birlikte hareket etmelerini engellediler.⁶³ “Çerkesler Batı Kafkasya’da ve Dağıstanlılar da Doğu Kafkasya’da birbirlerinden bağımsız hareket etmek zorunda kaldılar.”⁶⁴ Bu tarihten sonra Rusların Kafkasya’da hâkimiyeti daha da artmaya başladı.

“1828-29 savaşında Rumeli tarafındaki Rus Başkumandanı Dibitch’in Edirne’den sonra İstanbul’u bile tehdit edecek kadar yaklaşması ve Anadolu’da Erzurum’u alan Psakeyewitch ordusunun Trabzon’a doğru ilerlemesi üzerine Osmanlı barış imzalamak zorunda kaldı. Tarihe, 1929 Edirne anlaşması olarak geçen bu barış görüşmeleri neticesinde Balkanlardaki bazı bölgelerin yanı sıra Anapa, Poti, Ahıska ve Ahılkelek kaleleri Ruslara verildi ve böylece Rusya’nın Gürcistan’daki hâkimiyeti de tanınmış oldu.”⁶⁵

“Daha önce 1739 Belgrat ve 1774 Küçük Kaynarca Anlaşmasında olduğu gibi sonraki ‘1829 Edirne Anlaşması’nın koşulları arasında yer alan Kuzey

59 “Kafkasya-Çarlık Rusya-Osmanlı İlişkileri”, *Kafdağı Dergisi*, Sayı 15-16, Nisan-Mayıs 1988, s. 8; Nihat Berzeg, *Çerkez Sürgünü: Gerçek...*, s. 35.

60 Avledin Dumanış, *Çerkes Kültürü Üzerine Etüd*, Kayser: Kayseri Kafkas Derneği, 2004, s. 144.

61 Feodro Feodoroviç Tornau, *Bir Rus Subayının Kafkasya Anıları*, s. 127.

62 Ali Kasumov ve Hasan Kasumaov, *Çerkes Soykırımı*, s. 20.

63 Yaşara Bağ, *Çerkeslerin Dramı...*, s. 212.

64 N. Luxembourg, *Rusların Kafkasya’yı İşgalinde...*, s. 201.

65 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi...*, s. 115.

Kafkasya'nın Ruslara devredilmesi;⁶⁶ Rusların Kafkasya üzerinde daha çok hak iddia etmesine neden oldu. Oynanan oyun gayet basittir; Rusya sıkıştığında aslında sahip olmadığı Çerkesya'yı Osmanlıya terk etmekte böylece, belli bir zaman sonra yine aynı şekilde Osmanlı sahip olmadığı Çerkesya'yı Rusya'ya vermek zorunda kalmakta idi.⁶⁷

Bu olaylarla "Rusların yayılmacı politikasının Kuzey Kafkasya'da gelişmesi için Çarlığın önü açılmış"⁶⁸ oldu. Bu anlaşmaya dayanarak Ruslar, Çerkes topraklarını da kendi hâkimiyet alanları içinde gördüler. Diğer yandan "Kafkasya'nın pek geniş olan dağlık iç bölümlerinde asla yenilgiye uğratılmamış aşiretler yaşamakta idi ve bunlar hiçbir zaman esareti kabul etmemişlerdi. Ruslar 1830'larda, aşiretlere ait arazilerin kuzey sınır bölümlerini zaptetmişlerdi, ama pek zorlu Çerkes direnişiyle baş edemiyorlardı."⁶⁹ Zaman zaman "Çerkes topraklarını işgal etmeye ve burada kendi iradelerini kurmayı başardılar. Çarlığın askeri-sömürgeci yayılmacılığı gittikçe daha sert bir karakter kazanarak yavaş yavaş ilerledi."⁷⁰ "Çerkesler ise bu durumu her zaman reddettiler. Zaten Ruslar da Edirne antlaşmasının kağıt üzerinde olduğunu biliyordu. Kuvvet kullanılmadan bu toprakların elde edilemeyeceği belli idi.⁷¹ Ana müdafaa mevki olan Poti ve Anapa'nın elden gitmesiyle gelişen bu süreç, Batı Karadeniz sahilleri Osmanlıların kontrolünden çıkmasına neden oldu ve Kafkasya'daki yerli Kafkas halklarını da kendi başına mücadele yapmaya itti. Fakat aşiret düzeyinde örgütlü olan Çerkeslerin savunmaları da bireysel ve bölük pörçük gerçekleşiyordu. Daha sonraki "çarışımlar sırasında örgütlenmenin ve disiplin gücünün Ruslar tarafında olduğu anlaşıldı. Çerkesler, cesaret, ruh ve maneviyat bakımından Ruslara göre üstün olmakla beraber, savaşın genel şartlarını etkileyen disiplinli ve örgütlü olmak da düşmana tam bir üstünlük sağlıyordu... Avrupa yöntemiyle eğitim gören Rus ordularına karşı Çerkeslerin kendi savaş yöntemini uygulayacak bir eğilimleri de yoktu. Daha doğrusu örgütlenmiş değillerdi, kuvvetlerini birleştirememişlerdi... genel bir komutanları ve or-

66 Nihat Berzeg, *Çerkes Sürgünü: Gerçek...*, s. 63.

67 Osman Çelik, *İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya*, Ankara: Gelişim Matbaası, 1992, s. 50.

68 Aslan Peneşu, *Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya'da Yayılması*, çev. Murat Papsu, *Sbornik Statey Molodih Uçyonih, Aspirantov, Genç bilim adamları ve Araştırma Görevlilerinin Makaleleri Seçkisi*, Maykop: Meotı Yayınevi, 1993; Murat Papsu, *Vatanından Uzaklara Çerkesler*.

69 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, s. 33.

70 Murat Papsu (der.), *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, İstanbul: Çivi Yayınları, 2004, s.24'dan Tuğan Kumukov, *Çerkeslerin Türkiye'ye Sürgünü*, Nalçık: Adıgı, Kültür ve Tarih Dergisi, 1992, s. 88.

71 Feodor Feodoroviç Tornau, *Bir Rus Subayının Kafkasya Anıları*, s. 9.

tak planları da yoktu... Ayrıca hayatlarının sosyal kuruluşlarında da bir birlik bulunmuyordu.”⁷² İşte bu şartlar altında savunma, dini nitelik kazanarak Gazi Molla, İmam Hazma ve Şeyh Şamil ile imamlar idaresinde bir savaşa dönüştü.”⁷³ Bu yüzden “Kafkasya Dağlılarının kurtuluş hareketinde Müslüman din adamları önemli rol oynadı.”⁷⁴ Özellikle, Çerkesya’daki halkın özgürlüklerine düşkünlüklerinde İslami duruş önemli bir mevzi sağladı, “19. yüzyılda Rusya’nın Kafkasları işgal etmesini yıllarca geciktirdi ve Kafkasya halkları arasında birlik ve dayanış oluşturulmasına vesile oluşturup Ruslara karşı ortak kimlik özelliği vererek Kafkas halklarının ‘Birleşik Kafkasya’ ideali etrafında toplaşmasını sağlamada”⁷⁵ alternatif meydana getirdi. Fakat bu beklenti, Kuzeydoğu Kafkasya’da belli bir seviyeye gelmesine rağmen sosyokültürel konjonktürden dolayı Kuzeybatı Kafkasya’da cılız kaldı.

Gazvat Savaşları ve Müridizm

İşte bu 1829 tarihi, Kuzeydoğu Kafkasya’da başlayan aynı zamanda Kafkasya’nın özgürlük mücadelesinde önemli dönüm noktalarından biri olan ‘gazavat’ savaşlarının da başladığı tarihtir. Aynı zamanda Çarlık Rusya’sının ordularına karşı direniş, zamanla birkaç kabilenin direnişi olmaktan çıkıp tüm Kuzey Kafkasya’nın özgürlük savaşına dönüşecek yeni bir dönemin adıdır bu. İmamların öcülüğünde yavaş yavaş bütün Kafkasya’ya yayılan özgürlük savaşı, cesareti, halkları harekete geçirmedeki ustalığı, politik ve taktik yeteneği ile Şeyh Şamil bu hareketin en kıdemli ve en karizmatik önderi oldu.

“1829’la beraber Dağıstan’da Şamil’in Çerkeslere ve diğer halklara yardımcı olan hareketi başladı. Bu tarihten itibaren Dağıstan’da, Çeçenistan’da, Osetya’da, Karaçay ile Kabardey’de ve Batı Çerkesya’da ortaya çıkan kurtuluş mücadeleleri ortak ulusal karakter kazandı.”⁷⁶ Birçok tarihçi bu sürece, imamların önderlik etme girişiminden dolayı “Kafkas Tarikatı”nın⁷⁷ özgürlük savaşı adını da vermektedir.

72 Aytek Kundukh, Kafkasya Müridizmi: Gazavat Tarihi..., s. 13.

73 Kemal Karpat, “21 Mayıs Sürgünü”..., s. 12.

74 Aslan Peneşu, Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya’da Yayılması, çev. Murat Paşu Sbornik Statey Molodih Uçyonih, Aspirantov, Genç bilim adamları ve Araştırma Görevlilerinin Makaleleri Seçkesi, Maykop: Meoty Yayınevi, 1993.

75 Ufuk Tavkul, İslamiyet’in 19. Yüzyılda Kafkasya Halklarının..., s. 46.

76 Ali Kasumov ve Hasan Kasumaov, Çerkes Soykırımı..., s. 21.

77 Aslan Peneşu, Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya’da Yayılması.

Aslında Şeyh Bahaüddin Nakşibendi'nin geliştirdiği ve Buhara'dan Kafkasya'ya, İranlı vaiz Hacı İsmail tarafından getirdiği müridizm, 1793 Gimri doğumlu Dağıstanlı imam Gazi Muhammed 1829-1832 yılları arasında Ruslara karşı savaş vermesiyle Kafkasya'nın bir özgürlük hareketine dönüştü. Fakat, İmam Mansur'un başlattığı müridizm hareketinin önderliğini "Gazi Muhammed'in Ruslara esir düşmesi ve 17 Ekim 1832'de idam edilmesiyle onun yerini İmam Hamza Bek aldı, daha sonra da bu hareketin öncülüğü İmam Şamil'e geçti."⁷⁸ "1834-35 yılından itibaren"⁷⁹ "Kuzeydoğu Kafkasya'da Çeçenler ve Dağıstanlılar Şamil'in önderliğinde toplu halde savaşırken, batıda Çerkesler büyük birlik oluşturmadan ayrı topluluklar halinde direndiler."⁸⁰ Dolayısıyla "Şamil'in 1840'larda Kuban bölgesine gönderdiği naipleri olmasına rağmen o kadar geniş bir taban bulamadı. Bu durumun esas nedeni, Batı Kafkasya Adıgelerinde müridizmin özelliklerine karşı yoğun bir ilginin olmaması"⁸¹ ve Şamil'in "otokratik yapısı"⁸² idi.

Bu yüzden, geçmişte olduğu gibi bugün dahi müridizm hakkında oldukça spekülâtif tartışmalar yapılmaktadır. Örneğin, bir taraftan "Türkiye'nin ve İngiltere'nin, Kafkasya'daki saldırgan politikasının silahu olarak kullanılan gerici bir akım ve feodal-dinci üst kesimin bir hareket olduğu ileri sürülürken, diğer taraftan tam tersine Çarlığın işgal politikasıyla mücadelede Kafkaslıların birleşmesine yardımcı olan bir hareket olduğu da ileri sürülmektedir."⁸³ Tanınmış İslam tarihi yazarı Aguste Müller ise, Kafkasya müridizmini bir dini hareket değil yalnızca siyasi bir hareket olarak görür. Kafkaslılar, aslında din uğrunda cihadı hiçbir zaman hiç kimseye ilan edilmediler. Çünkü Kafkaslılar, bir hilafet kuruluşuna sahip değillerdi; İslam dünyasının⁸⁴ merkezi durumunda da değillerdi. Ayrıca, Kafkaslılar cihat değil, yalnızca gazavat, yani özgürlük ve bağımsızlık uğrunda kutsal savaş ilan ettiler... Müridizm ise, Kafkaslıların ulusal varlıklarını koruyan, onların siyasi birliklerini sağlayan ve ulusal devlet yaşamlarını oluş-

78 Bkz.: AYTEK KUNDUKH, *Kafkasya Müridizmi: Gazavat Tarihi...*, s. 123.

79 N. Luxembourg, *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde...*, s. 71.

80 Murat Paşu, *Vatanından Uzaklara Çerkezler...*, s. 12.

81 Aslan Peneşu, *Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya'da Yayılması...*

82 N. Luxembourg, *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde...*, s. 235.

83 Aslan Peneşu, *Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya'da Yayılması...*; AYTEK KUNDUKH, *Kafkasya Müridizi: Gazavat Tarihi*; Marie Broxup, *Caucasian Muridism in Soviet Historiography...*; Sedat Öden, *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası...*, N. Luxembourg, sunuş yazısı, İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1998.

84 AYTEK KUNDUKH, *Kafkasya Müridizmi...*, ss. 21-28.

turan bir etmen oldu. Yani müridizm, kendi bağımsızlıklarını korumak ve ulusal devletlerini kurmak için gerekli bir güçtü”. Çarlığın propagandacısı Fadayeve bile bu hareketin hakkını vermek zorunda kalmıştır. Fadayeve’ye göre “çok kavimli Dağlı köyleri etrafında toplayabilecek önder güç yoktu, kavimsel ve sınıfsal dağınıklığın etkisini bertaraf etmeye yardımcı olacak fikirler yetersizdi. 1820’li yılların ortalarında böyle bir güç bulundu.”⁸⁵

Müridizm hareketini sosyal sınıfsal temele göre açıklayan Peneşu’ya göre, “Adıge toplumunun feodalleşme sürecine müridizm denk düşmüştür. Müridizm daha ziyade Şapsığ, Abzekh ve Natuhaylar arasında yaygınlık kazandı”. Hatta bazıları bu yorumu o kadar fazla abartmaktadır ki, güya “Rusları, Çarlık zamanında yapılan emperyalist savaşları bile haklı çıkarmak istercesine, Çerkes halklarının, gönüllü olarak Rusya’ya katılmak istediklerini fakat din adamları ile çıkarları bozulan feodallerin halkı kışkırtarak buna karşı çıktıklarını ve sonunda da Kafkas halklarını göçürdüklerini ileri sürmektedirler.”⁸⁶Hatta “müridizm hareketi, Çerkeslere göç fikrini benimsetmiş sonuçta göçün bu kadar boyutlara ulaşmasına neden olmuştur.”⁸⁷ Evet, “Rus Çarlığı’nın yürüttüğü gayri insani bu savaşta Çerkeslerin Abzekh, Şapsığ, Natuhay ve Ubiş toplulukları ile Abazinler en sert direnişi gösterdi ki, sürgün de en çok bu bölge halklarına uygulandı; neredeyse tamamı Osmanlı topraklarına sürüldü.”⁸⁸ Bu durum onların bağımsızlıklarına ne kadar düşkün olduklarını gösterir; ne kadar dindar olduklarını değil. “Kutsal karakter taşıyan Kafkasyalıların mücadelesi, hemen hemen toplumunun her sınıfının katıldığı ulusal boyutta bir hareket, bir ‘milli-kurtuluş hareketi’dir. Özellikle bu hareketi Nakşibendi sufi kardeşliği yönlendirdi.”⁸⁹ Esas olarak “Kafkas-Rus savaşları, birçok zıt kuvvetlerin çatışma halinde olduğu bir ortamda meydana gelmiştir. Bu mücadele çok boyutludur: Doğu ile Batı, Müslümanlık ile Hıristiyanlık, bireysel özgürlük ile politik davranış, duygusallık ile hesaplılık ve benzeri bir çok farklılıkların çatışması olmuştur Kafkasya’da.”⁹⁰

85 Aslan Peneşu, *Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya’da Yayılması*.

86 Sedat Öden, *Rusların Kafkasya’yı İşgalinde İngiliz Politikası...*, s. 8.

87 Rahmi Tuna, *Çerkeslerin Kafkasya’dan Göçü*, Kafkasya Üzerine Beş Konferans, İstanbul, Kafkas Kültür Derneği Yayınları, 1977, içinde, s. 136.

88 Murat Papşu, *Vatanından Uzaklara Çerkezler*, s. 12.

89 Marie Broxup, *Caucasian Muridism in Soviet Historiography*, s. 5; Barasbi Baytugan, *Kuzey Kafkasya (1917-1970)*, s. 6; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri...*, s. 39; Hayati Bice, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler...*, s. 15.

90 Sedat Öden, *Rusların Kafkasya’yı İşgalinde İngiliz Politikası...*, s. 9.

Kafkasya Arkeoloji Komisyonu'nun topladığı belgelere göre “müridizmi Batı Adıgelerine yayma girişimleri, Şamil'in naiplerinden önce de olmuştu. Örneğin 1826 yılında Anapa'da bulunan Türk komutan Hacı Hasan Paşa, Türkiye'nin hakimiyetini Dağlılara kabul ettirmek için dini propagandaya başvurdu. Daha sonra sırasıyla Hacı Muhammed, Süleyman Efendi ve Muhammed Emin, müridizm öğretisini bölgeye getirdiler.”⁹¹ “1830'lu yılların yarısında, Çerkes kavimleri, bütün iç çekişmelere son verme ve Ruslarla hiçbir ilişkiye girmeme kararını verdikleri bir ittifak kararı aldılar. Bu kararlara müridizm fikri etki etti.”⁹²

Kurtuluş hareketinin cephesini genişletmek ve Kuzey Kafkasya dağlılarını birleştirmek amacıyla Şamil, Adıgeler arasında müridizmi yaymaya çalıştı. Bunun için Batı Kafkasya'ya 1842-1844 arası Hacı Muhammed'i, 1845'te naibi Süleyman Efendi'yi gönderdi. Böylece Kafkas Dağlılarının lokal birleşmelerini sağlayarak bazı başarılar elde edildi. Fakat Kafkasya'da yaşayan halkların sosyal, ekonomik, politik ve diğer farklılıklardan dolayı uzun erişimli olması mümkün görünmüyordu. Hatta bu şahıslar “binlerce yıllık Adige geleneklerini kaldırarak dogmatik şeriat kurallarını uygulamaya katlığı için Adıgeler tarafından öldürüldüler.”⁹³ Bu yüzden Şamil'in hâkimiyeti Kuzeydoğu Kafkasya ile sınırlı kaldı. Ancak hâkimiyeti yalnız Kuzeydoğu Kafkasya'da tanınmış olması, Kuzeybatı Kafkasya'nın onun otoritesini veya komutasını kabul etmemeleri yüzünden bu sefer 1848'de Şamil'in üçüncü naibi Muhammed Emin, Kuzeybatı Kafkasya'da faaliyet gösterdi. İlk iş olarak Temirgoy prensi Karabek Bolotoko'nun kızı ile evlendi. Daha önceki Şamil'in naipleri “Kuzey Kafkasya halklarının kurtuluş hareketinin genişlemesi için temel yöntem olarak müridizm fikirlerinin propagandasını seçmişlerdi. Ancak, içinde buldukları sosyal çevre, Çeçenlerde ve Dağıstanlılarınkinden biraz farklıydı. Kuzeybatı Kafkasya Adıgeleri, Çarlıkla mücadelede güçlerini birleştirmek için müridizmi bir çare olarak görerek bu yeni öğretiyi kati rol oynamamıştı.”⁹⁴ İşte, “halk kitleleri arasında eski kabile ve aşiret yapısından kalma gelenek ve alışkanlıkların İslam'ın taassup halinde, koyu bir şekilde toplumda yaşanmadığını”⁹⁵ bilen “Muhammed

91 AKAK, Tiflis, 1885, c.10, s. 234'den Aslan Peneşu, *Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya'da Yayılması*.

92 Aslan Peneşu, *Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya'da Yayılması*.

93 Baturay Özbek, *Çerkes Tarihi Kronolojisi*, Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, 1991, s. 11.

94 Aslan Peneşu, *Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya'da Yayılması*.

95 Ali Kasumov ve Hasan Kasumaov, *Çerkes Soykırımı...*, s. 35.

Emin ise, Şamil'e bağlı, gerçekte tamamen geleneklere göre yönetilen bir yönetim biçimi kurarak, şeriattan hiç söz etmeden kendini kabul ettirdi ve böylece başarı sağlayabildi.⁹⁶ Onun sayesinde, "halk, dini inançları için değil sömürgeciliğe ve baskılara karşı olduğu için müridizm bayrağı altında mücadele etti."⁹⁷ Fakat, daha politik davranan Muhammed Emin, Bjeduğ ve Abazaların güçlerini birleştirmeyi başardı ise de müridizme duydukları güvensizlik ve ürkeklik yüzünden, diğer Adıge kabileleri bu birleşmeye mesafeli durdular. Çünkü bir taraftan dini ve sosyal eşitliği, kölelerin ve serflerin serbestliğini vaaz eden şariat öğretisini yaymaya çalışırken diğer taraftan da Şamil'in imamlığında varolan İslami nitelikli cezalandırma sistemini uyguladı. Oysa, bu durum Kuban Adıgelerinin toplumsal yapısına hiç uymuyordu. Bu yüzden müridizm fikirlerini pek benimsemediler. Zaten Müslümanlık, Adıgeler arasında henüz geniş bir taban bulamamıştı. Müridizmin temelinde yer alan cihat (inanç için teknik savaş), tarikat (gerçek tanrı yolu) ve davet (insanları menfur iktidara karşı isyana davet) üçlüsünden sonuncusu, yani davet Adıgeler için daha çok anlamlıydı.⁹⁸ Bu anlamda, Kafkasya kurtuluş mücadelesinde din faktörü oldukça önemli, İslam da Rusya'ya karşı mücadelede başlıca aktörlerden biri olduğu⁹⁹ söylenebilir. Hatta, bütün bu önderlerin Çerkeslerin düşünce ve yaşam biçimine uygun olmayan örgütlenme ve yöntemlerinin Çerkesler'in birliğine zarar verici etkisi de oldu. Özellikle Şeyh Şamil'in müritlerine karşı ve kendisine tabi olan kalka karşı uyguladığı çok sert ve katı disiplin Çerkesleri ürkütmüştü. Bu yüzden bir taraftan Dağıstan'da ve Çeçenistan'da sıkı bir düzen getiren müridizm, diğer yandan birçok kabilenin ilk fırsatta Şeyh Şamil'den kopmasına neden oldu.¹⁰⁰

Kafkasya'da bütün bunlar olurken, Batılı devletler ve Osmanlı da olayları yakından takip ediyordu. "Artık Avrupa, Kafkas-Rus Savaşı'nın acımasız ve haksız olduğu kadar, kanlı ve dengesiz olduğunu iyice anlamıştı ve tepkiler büyümekte idi. 1840 yılında ileri gelen ülkelerin basınında bu konu ön sıralarda yer almaktaydı."¹⁰¹ Zaman zaman bazı ülkeler, özellikle İngiliz Hükümeti ve Osmanlı değişik yönlerden savaşın bir parçası oluyorlardı. Örneğin

96 Baturay Özbek, *Çerkes Tarihi Kronolojisi*, s. 91.

97 Ali Kasumov ve Hasan Kasumaov, *Çerkez Soykırımı...*, s. 41.

98 Aslan Peneşu, *Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya'da Yayılması*.

99 Ali Kasumov ve Hasan Kasumaov, *Çerkes Soykırımı...*, s. 58.

100 Aslan Peneşu, *Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya'da Yayılması*; Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 52-53; Nihat Berzeg, *Çerkez Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri*, s. 41.

101 Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1876-1908)*, Trabzon: Karadeniz Teknik Ün., Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Merkezi, 1996, s. 56.

“Türkler ile gizli olarak yapılan ticareti ve Çerkeslere yapılan yardımı organize eden Çerkes soylularından Zanıko Sefer Bey,”¹⁰² Osmanlı Devleti’nin isteği doğrultusunda Batı Kafkasya’da örgütlenme çabası içerisinde idi. Diğer taraftan, “Rusya’nın Edirne Antlaşması’yla Çerkesya’ya sahip çıkmasına karşı çıkıyor görünen İngiltere ise, Dışişleri Bakanı Lord Palmerston’un politikasıyla Rusya yanlısı bir siyaset takip etti.”¹⁰³ Politikası gereği “İngilizler, Rusları kendilerine rakip gördükleri zamanlar Çerkesleri desteklemiş, fakat Ruslar ile yakınlaştığında da daha sonraları Balkanlara sürülen Çerkeslerin buralardan atılması gerektiğini bile söylemiştir.”¹⁰⁴

Fakat Çerkesler topraklarını kaptırmamak için ümitsizce ve Osmanlı-İngiliz çevrelerinden yardım umarak mücadeleye giriştiler. Sonunda, Davit Urkhart ve James Bell gibi İngiliz ajanlarınca kışkırtılan ve İngiltere çıkarlarına kullanılarak kışkırtılan Çerkesler büyük bir felakete uğrayarak tüm topraklarını Ruslara kaptırdılar. Bugün vatanlarından kovulan ve çadırlarda yaşamaya mahkûm edilen Filistinli Arapların yaşadıklarını çok daha önce Çerkesler yaşadı. O yüzden dönemin saygın şahsiyetlerinde “G. Bills, 6 Haziran 1864’te Londra’da Çerkeslerin durumunu görüşmek üzere yapılan bir toplantıda, ‘İngiltere’nin Çerkeslerin uğradığı kıyım ve zulmünde etkisizliği’ nedeniyle kınanması gerektiğini..., ‘İngiltere veya herhangi bir diğer ülke, deniz hukukundan ve ulusal onurundan vazgeçerek Rusya’nın bu cesur halkı fethetmesine yardım ettiğini’ iddia etmişti.”¹⁰⁵

Rusların Balkanlardaki Ortodoks-Slav nüfusla birleşerek Batıya ilerleme düşüncesinde olan Rusları durdurmak için Katolik İngiltere, Fransa, Avusturya ve Müslüman Osmanlı devleti birleşerek Ortodoks Rusya’ya karşı verdikleri Kırım Savaşında galip çıkınca Paris Antlaşmasını Ruslara kabul ettirdiler.¹⁰⁶ “İngiltere, Kırım Savaşı sonucunda Ortadoğu ve Karadeniz’de

102 N. Luxembourg, Rusların Kafkasya’yı İşgalinde İngiliz Politikası..., s. 93; İzzet Aydemir, Göç: Kuzey Kafkas-yalıların Göç Tarihi..., s. 36; Sefer Bey soylu bir ailedendi. Çocukken okumaya gönderildiği Türkiye’den kaçıp Rusya’ya gider. Orada Rus okulunda okur. Uzun yıllar Rus ordusunda görev yapar. Babasının ölümü üzerine kendisine kalan mirası almak için vatanına döner. Daha sonra Anapa’da Osmanlı ordusuna girer. Kendisine Albay rütbesi verilir. 1828 yılında Ruslar tarafından tutuklanır ve bir yıl sonra serbest bırakılır; Batıray Özbek, *Çerkes Tarihi Kronolojisi*, s. 59.

103 O. Aydın Erkan, *Tarih Boyunca Kafkasya*, İstanbul: Çiviyazıları Yayınları, 1999, s. 53.

104 Sedat Özden, *Rusların Kafkasya’yı İşgalinde İngiliz Politikası...*, s. 14.

105 Vatanından Uzaklara Çerkezler, s. 87’den Russki İnvaid, St. Petersburg, 17 Haziran 1864, No: 159, s.3.

106 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi...*, ss. 145-182.

Rusya'yı arka plana itip Terek ve Kuban ötesinde sıkıştırarak esas amaçları olan ticari nüfuz alanlarını genişletip kontrol altına alma avantajını sağladı. Bunun için 1856 Paris Anlaşması bu bölgelerde İngiltere ve Fransa'ya büyük avantajlar sağladı. Örneğin Haziran 1857'de Rusya ile Fransa arasında ticaret anlaşması imzalandı.¹⁰⁷

"1841'de Boğazlar Anlaşması ile de Rusların Boğazlar üzerinden Akdeniz'e inmeleri engellenmişti."¹⁰⁸ Bu sefer Batıda öne kesilen Ruslar bütün güçlerini Asya'ya, yani Hindistan'a yönelttiler. Fakat önlerinde hala geçilmesi gereken bir Kafkasya duruyordu. Zaten "İngilizler için Kafkasya'nın geleceği önemli değildi. Ortadoğu ve Hindistan yolunda kendisine rakip olacak bir Rusya istemiyordu. Bunu önlemek onlar için yeterli idi. 30 Mart 1856'ta toplanan Paris Konferansı'nda da aynı politika izlendi. Konferansta savaşa ortak edilen Kuzey Kafkasya hakkında tek kelime söylenmedi. Rusya ile Rusya arasındaki doğu hududu belirlenirken, Kafkasya'da bağımsızlık savaşından hiç söz edilmedi."¹⁰⁹ Fakat, "Kırım Savaşlarında Osmanlı-İngiliz ve Fransız kuvvetlerin yanında savaşa katılan Çerkesler hakkında bu anlaşmada en ufak bir yerinde bahsedilmedi."¹¹⁰

Oysa, "1854 Mart ayında, İngiliz savaş gemisi Samson, Adigey sahillerine yanaşmış ve gemideki heyet, Ubıh kabilesi liderlerinden İsmail Bey ile görüşmüştü.... Kafkasyalı liderlerle ilişki kurmak isteyen sadece İngilizler değildi. Türk ve Fransız heyetleri de harekete geçti."¹¹¹ Hatta Sefer Bey, "Kuzeybatı Kafkasya'yı temsilen bir heyetle 1856'da Osmanlı Sultanıyla iki görüşme yaptı. İlk kabulde Sultan, 'Paris Anlaşması' gereği dağlıların Rusya yönetiminde kalacağını ve Osmanlı Devletinin bir şey yapamayacağını belirtmiş; ikinci görüşmede ise, 'kendine tebaa olduklarını kabul ederlerse ve atadığı görevliye kayıtsız şartsız uyarlırsa Çerkesleri himaye edeceğini' açıklamış."¹¹²

Bu ara, "Kırım Savaşı'ndan sonra ciddi çatışma çıkmamasına rağmen 200 binden fazla askerini bölgede bulundurmaya zorunda olmasından dolayı Rus Çarı II. Aleksandr Kafkasya'nın kesin olarak zapt edilmesi gerektiğine karar verdi. Bu iş için ise Temmuz 1856'da General-Prens Baryatinski'yi Kafkasya

107 Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkez Soykırımı...*, ss. 211, 213.

108 Osman Çelik, *İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya*, s.13.

109 Osman Çelik, *İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya*, s. 14.

110 Nihat Berzeg, *Çerkez Sürgünü: Gerçek...*, s. 43.

111 Osman Çelik, *İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya*, s. 13.

112 Merkezi Devlet Askeri Tarih Arşivi, fon 38, sıra 7, dosya 343, s.108'dan Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkez Soykırımı*, ss. 216-217.

Genel Valiliğine getirdi. O da göreve gelir gelmez Yermolov'un uyguladığı harp stratejisini daha da ilerleterek, Kafkasya'yı tümünden kuşatıp bu kuşatma çemberini yavaş yavaş daraltarak uyguladı."¹¹³ Birkaç yıl sonra bu stratejisi ürün verdi ve Şey Şamil'in birliklerini dağıttı ve 6 Eylül 1859'da Şey Şamil'i de esir aldı. "Şamil'in esir düşmesi tüm Kuzey Kafkasya'da büyük yankı uyandırdı. Muhammed Emin ve yüz bine yakın silahlı, mücadeleden vazgeçerek Çar'a sadık kalacağına yemin etti. Muhammed Emin'e ömür boyu yıllık üç bin Ruble emekli maaşı bağlandı."¹¹⁴ Böylece tam 25 yıl devam eden gazavat savaşları da sona erdi ve Ruslar Dağıstan da dahil kuzeyi-doğuyu işgal ederek tüm güçlerini batıya yöneltti. 1859-1860 yıllarında, değişik zamanlarda bazı kavimler itaat etmek zorunda kaldılar. Ruslar her zaman uyguladıkları taktiği, içerden insanları satın almayı da dendidiler. Gerçekte "ne Rusya ne de diğerleri rüşvet, rütbe dağıtımı, para, hediye, din istismarı gibi tüm çabalarına karşın, Kuzey Kafkasya'da kendi siyasetleri için kullanacakları yerli bir kadro oluşturmadılar."¹¹⁵ Üstelik Abzekh, Şapsığ, Ubih ve Kuban ötesi aşiretler inatla direndiler, teslim olmadılar."¹¹⁶ "Çerkesya'daki halk savaşa devam etti ve kayıpları da arttı. Her geçen gün de güçleri tükeniyordu."¹¹⁷ 1861 yılına gelindiğinde dahi "Çerkesya'da bütün kabilelerin Rusya'ya karşı savaşmaları için İngiltere ve Osmanlı hükümetleri de propaganda faaliyetlerini sürdürdüler."¹¹⁸

Bu ara, Şeyh Şamil teslim olunca bütün kuvvetlerini batıya yöneltmiş olan Rusya Kumandanlığına bazı kavimler itaat etmek zorunda kalırken inatla direnen ve teslim olmayan Abzekh, Şapsığ ve Ubih liderlerinin bir araya geldiği bir toplantı yapıldı. Toplantıda Avrupa devletlerini uyarmak üzere bir mektup yazılmasına karar verildi.¹¹⁹ İngiliz hükümetine gönderilen Çerkesya'da siyasi bir birlik oluşumu için girişimlerin olduğunu belirtilen mektuba hiç kimse karşılık vermedi. Tek yanıt ülkeleri işgal altında olan Lehistanlı (Polonyalı) Albay Theophile Lapinski'den geldi.¹²⁰

113 Bedri Habıçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler...*, s. 50.

114 Merkezi Devlet Askeri Tarih Arşivi, fon 38, sıra 7, dosya 376 s.22'dan, Ali Kasumov ve Hasan Kasumaov, *Çerkez Soykırımı*, s. 225; Nihat Berzeg, *Çerkez Sürgünü: Gerçek...*, s. 43.

115 Nihat Berzeg, *Çerkez Sürgünü: Gerçek...*, s. 117.

116 Ali Kasumov ve Hasan Kasumaov, *Çerkez Soykırımı...*, s. 235.

117 Yaşara Bağ, *Çerkeslerin Dramı...*, s. 213.

118 Kafkasya Arkeoloji Komisyonu Arşivi, cilt 12, s.908'dan Ali Kasumov ve Hasan Kasumaov, *Çerkez Soykırımı*, s. 226.

119 Bu mektup için bkz.: "Papers Respecting the Settlement of Circassian Emigrants in Turkey" (PRSCET), London: Harrison and Sons, 6 Haziran 1864, Belge no:3; Nihat Berzeg, *Çerkez Sürgünü: Gerçek...*, s. 207.

120 Nihat Berzeg, *Çerkez Sürgünü: Gerçek...*, s. 44.

1770 yılında Rusya tarafından işgal edilmiş Lehliler de Rusya ordusuna alınarak doğudaki cephelere, özellikle Kafkasya'ya gönderiliyordu. Zaman zaman Lehliler Ruslara karşı ayaklanıyor, ülkelerini özgürlüğe ulaştırmak için çabalıyorlardı. "Rusya ordusuyla Kafkasya'ya gönderilen birçok Lehistanlı subay ve asker, Lehistan'ın kurtuluşunun Kafkasyalıların başarısına bağlı olduğunu düşünerek Çerkes ordularına iltica ediyordu. O yüzden 1857 yılında Paris teki Leh temsilcisi Çartorsiki'nin topladığı 100 kişilik askeri heyeti Kafkasya'ya gönderilmiş"¹²¹ ve "Leh birlikleri Çerkesya Kıyılarına çıkartma yapmıştı."¹²² "Aynı zamanda bir yazar olan Albay Theophile Lapinski"¹²³¹²⁴, Kafkasya'ya Tevik Bey takma ismiyle bu birliğin başında Çerkeslerin mücadelesine katıldı ve üç yıl savaş ortamında bizzat bulundu. Muhammed Emin'in Ruslara teslim olmasının üzerine 1860'ta Türkiye'ye döndü."¹²⁴ Fakat, onların iyi niyetli bu girişimi Çerkeslerin özgürlük mücadelesine fazla bir etkisi olmadı. O sayfa da böylece kapanmış oldu.

Bütün bu süreç içinde, işgal veya başka zorlayıcı nedenler yüzünden topraklarında yaşama olanağı kalmadığını düşünen Kafkas bölgesinin bazı yerlerinden bazı aşiretler ve bazı gruplar korkularından kendi başına Anadolu'ya ve kısmen Rumeli'ye göç etmeye başladılar. Özellikle Kendi imkânlarının sınırlı olduğunu ve kesinlikle yenileceklerini tahmin eden prens ve feodal gruplardan Osmanlı yanlısı olanlarla dini çevreler, ailelerini Osmanlı topraklarına götürdüler. Bu durum Trabzon'daki Rusya Konsolosunun raporunda açıkça belirtilmektedir: "Genellikle zengin ve ileri gelen dağlılar göç ediyorlar."¹²⁵¹²⁶ Hatta 1822'den beri küçük gruplar halinde toplu göçler oldu"¹²⁶¹²⁷. "Sonraki yıllarda, Çerkesya'daki askeri faaliyetler arttığı ölçüde göç dalgısı da artmaya başladı."¹²⁷

121 *Yeni Kafkasya Dergisi*, 1961: sayı: 24, ss.23-24.

122 *Kavkaskiy Sbornik*, cilt 11, sayfa 592'dan Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı*, s. 218.

123 Yine kendi yurttaşı Graf Zmoiski ile birlikte Çerkesya'ya gitmek üzere 1854'ten beri İstanbul'da bulunuyorlardı_aktaran Baturay Özbek, *Çerkes Tarihi...*, s. 99.

124 O. Aydın Erkan, *Tarih Boyunca Kafkasya*, İstanbul:Çivi yazıları Yayınları, s. 71.

125 Kemal Karpat, "The Status of the Muslim Under European Rule: The Eviction and Settlement of the Cerkes", *Journal of Institute Minority Affairs*, Cilt.1, No.2, 2004; Rusya Dış Siyaset Arşivi, fon S-Petersburg, Baş Arşiv, 1-9, dosya 19, sayfa 165'dan Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı...*, s. 241.

126 Bedri Habıçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler...*, s. 47.

127 Raşad Tuganov, Rusya ve Avrupa Basınında Çerkes Sürgünü'dan, der. Murat Papşu ,Vatanından Uzaklara Çerkesler , İstanbul: Çivi Yazıları 2004, s. 45.

Ruslar daha sonraki yılları hesaba katıp diplomatik-politik kurnazlık göstererek 1859'da Rusya, Osmanlı Devleti'ne bazı Müslüman grupların Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne göçmelerine müsaade istedi. Bu müsaadeden bir yıl sonra 1860'ta Rus sefiri Melikof, savaştan zarar görmüş, yerlerinden edilmiş 40 bin kadar Müslüman güç durumunda olduğu için bunların yeni bir yere yani Osmanlı Devleti'ne göç etmek istediğini belirterek Osmanlı Devleti'ne bir anlaşma teklif etti ve Abdülmecit 'ten bir anlaşma kopardı.¹²⁸ Adeta zor durumda olan halkın Halife topraklarına göç etmek istemesi üzerine Ruslar, yaptıkları bu göç anlaşmasını, daha sonra yapacakları etnik temizleme ve soykırım içeren sürgünler için meşruiyet aracı olarak kullanacaklardı. Karpat'a göre bir anlaşmadan ziyade bir aldatmaca olan bu girişim, daha sonra Çerkezlerin politik ve diplomatik çıkışlarını boşa çıkarmıştır. Bu tarihten sonra gerçekleşen soykırım, adeta gönüllü bir göç fikrine indirgenmiştir. Oysa "Osmanlı hükümeti bu anlaşma ile 40-50 bin arası bir göçmeni aşamalı olarak onay verdiğini düşünüyordu."¹²⁹

Kafkasya Ordusu Genelkurmay Başkanı General D. A. Milyutin 1857 yılında düzenlediği 'Rus ve Kazakların Kafkasya'daki Yol Haritası ve Çerkezlerin Vatanlarından Sürülmesi' başlıklı geliştirdiği planı General Baryatinskiy aracılığı ile 1860'ta Çar'a kabul ettirdi. Bu raporda '*Dağlıları bizim uygun gördüğümüz arazilere göçürmek gerekir. Onları Don bölgesine iskan etmek lazım. Öte yandan Kafkasya'nın kuzey yamaçlarında Rus nüfusunun kuvvetlenmesi lazım.. zamanı gelinceye kadar bu planı Dağlılardan titizlikle gizli tutmalıyız'* denilmektedir. Baryatinskiy de bu uygulamayı Rusya'nın güvenliği için önemli gördü ve ona göre '*Kazak nüfus yerleştirilmeli ve aşamalı bir şekilde dağlıları sıkıştırarak, yaşam şartlarını çekilmez hale getirilmelidir. İnatla ve ısrarla düşmanlıklarını sürdüren aşiretlere acımak gerekmez*'¹³⁰ idi.

Bundan sonra "Çarlık Rusya'sının zulüm ve katliamlarıyla önüne geçilme-

128 Bkz.: Kemal Karpat, "21 Mayıs Sürgünü"..., s. 13; Rus makamları sürgün suçlamalarından kaçabilmek için bu tarihi trajediyi göç kavramıyla izah etmeye kalkışmıştır. Ancak insanların bile bile ölüme razı olduğu zorlayıcı ortamı izah etmesi açısından Çarın Kafkasya'ya temsilcisi Grandük Mişel'in 1864 Ağustos'u'nda Batı Kafkasyalılara gönderdiği şu ferman yeterlidir, İsmail Berkok, Tarihte Kafkasya, s. 526: "Bir ay zarfında Kafkasya terk edilmediği takdirde, bütün nüfus savaş esiri olarak Rusya'nın muhtelif muntukalarına sürülecektir".

129 Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830 1914: Demographics and Social Characteristics*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1985, s. 67.

130 Merkezi Devlet Tarih Arşivi, fon 38, sıra 30/286 fihrist 866, dosya 2, ss.123-126'dan Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, ss. 238-239 ve Avledin Dumanış, Çerkes Kültürü Üzerine Etüd, s. 147.

si olanaksızlaşmış bir sürgün¹³¹ dönemi başladı. “Savaş öncesinde direniş merkezlerinin imha edilmesi yönündeki askeri strateji, savaş sonrası dönemde askeri birliklerin sistemli olarak ilerlemesi, işgal edilen bölgelerden yerli halkın çıkarılması ve sonra kolonistlerin yerleştirilmesiyle güvenlik altına alınması şekline, yani yerli halkın dağlık bölgelerden sürgün edilmesi yöntemine dönüştürüldü¹³² ve Kafkasya kitleler halinde boşaltıldı.

“Daha Kuzeydoğu Kafkasya’daki savaş sona ermeden Rusların Kuban nehrinin güneyindeki ovada ve dağlara kadar uzanan toprak şeridinde oturan kabileleri sıkıştırılmaları ve onları bu nehrin sağ tarafındaki ovaya göç etmeye zorlamaları ya da başka bir ülkeye göç etmek zorunda bırakmaları ile 1858 yılında göç kitleler halinde gerçekleşti... Bu tarihten sonra, 1858-1859 arasında geçen bir yıl içerisinde Batı Kafkasya’dan 150 bin kişi sürgün edilmiş fakat bu gelenlerin 50 bini ölmüştü.”¹³³

Bu dönemde hem, “Çerkeslerin sosyal yaşamda feodalitenin etkin bir şekilde varlığı merkezi bir yönetim organının oluşumunu engellemesi ve bu yüzden savunmalarını bölgesel olarak yapmak zorunda kaldıklarından dolayı savaşın gidişatını etkileyecek güçlü, yaptırımını olan diplomatik ilişki geliştirmemeleri hem de Rusların gelişleriyle Çerkeslerin dinlerini kaybedecekleri fikrinin yayılmasından dolayı, bütün Müslüman dünyasının dini lideri gördükleri Osmanlı Padişahı’nın ülkelerine kitleler halinde göç sağlıyordu.”¹³⁴ Örneğin Kırım Savaşı’nın ardından göç etmeye başlamış olan Nogayların sayısı “1858-1859 yıllara gelindiğinde bu rakam 30 bine ulaşmıştı.”¹³⁵ 1860’ta ise bir kısım Nogay hacca gidip Kabe’yi tavaf etmek bahanesiyle Osmanlı topraklarına resmen göç etmişti.

Fakat kitleler halinde yapılan bu göçler kötü koşullarda gerçekleşiyordu. Karadeniz’deki Taman, Tuapse, Anapa, Tsemez, Soçi, Adler, Sohum, Poti, Batum gibi limanlardan Rus, Osmanlı ve İngiliz gemilerine balık gibi istif

131 Nihat Berzeg, Çerkez Sürgünü: Gerçek..., s. 169.

132 Marc Pinson, *Russian Expulsion of Mountaineers from the Caucasus, 1856-66, and its Historical Background, Demographic Warfare-An Aspect of Ottoman and Russian Policies, 1854-66* (yayınlanmamış doktora tezi), Cambridge: Harvard University, 1970.

133 Bedri Habıçoğlu, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler*, ss. 74, 75.

134 Nihat Berzeg, Çerkez Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri.

135 Merkezi Devlet Askeri Tarih Arşivi, fon VUA, dosya 6696, s. 259’dan Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkez Soykırımı..., s. 242.

edilerek, Osmanlı topraklarına yani Trabzon, Ordu, Samsun, Sinop, Keften, Varna, Burgaz, Köstence, İstanbul ve Ege kıyılarına dökülen insanların büyük bir kısmı hayatını yitirmiştir. Bu zayıt o boyutlara ulaştı ki, örneğin Trabzon'daki Rus Konsolosu, Mayıs 1864'te "30 bin kişi açlık ve hastalıktan kırıldı. Gemilerde hastalık alameti gösteren olursa derhal denize atıldı... Yine Göç komisyonunun raporuna göre, 1858-1865 yıllarında 493.124 insanın gittiği Trabzon'da bir tek adamın 30-50 cariye birden aldığı oluyordu..."¹³⁶137 diye bilgi geçti. Öyle ki, hem Kafkasya hem de Osmanlı kıyılarında ölen insanların gömüldüğü çok sayıda toplu mezarın olduğundan bahsedilmiştir. Örneğin o döneme tanıklık eden ve sürgün kararını yürüten Trabzon'daki Rus Konsolosu General Katraçef'in yetkililerine şu bilgiyi geçti: "Türkiye'ye gitmek üzere Batum'a 70.000 Çerkes geldi. Bunlardan vasati olarak günde 7 kişi ölüyor. Trabzon'a çıkarılan 24.700 kişiden şimdiye kadar 19.000 kişi ölmüştür. Şimdi orada bulunan 63.900 kişiden her gün 180-250 kişi ölmektedir. Samsun civarındaki 110.000 kişi arasında her gün vasati 200 kişi can veriyor. Trabzon, Varna ve İstanbul'a götürülen 4650 kişiden de günde 40-60 kişinin öldüğünü haber aldım."¹³⁷ Yine, C. Havadis'in 21 Ra 1276 tarihli sayısındaki haberde "... Kerç'ten gelmekte olan bir ticaret gemisi Ereğli açıklarında batmış ve gemideki 450 muhacirden 100'ü boğularak ölmüştür' diye yazdı."¹³⁸

Osmanlı Hükümeti, artık bu göç baskısını düzenlemek için bir komisyon ihtiyacı hissetmeye başladı. "Göç ve göçmen işleri 16 Ocak 1860'a kadar İstanbul Şehremaneti (İstanbul Belediyesi) tarafından yürütülüyordu. Fakat gelen nüfus o kadar fazla idi ki belediye bu işin üstesinden tek başına gelmekte zorlandı. Bunun üzerine 1860'ta 'Muhacirin Komisyonu' kuruldu."¹³⁹ Başına da "Çerkes asıllı Trabzon Valisi Hafız Paşa getirildi."¹⁴⁰ Daha sonra gelişen nüfus hareketlerine bağlı bir biçimde şekil değiştirerek cumhuriyet devrine kadar geldi.

"Rusların ana hedefi Karadeniz sahili ve verimli batı ve kuzeybatı topraklarına sahip olmak ve o topraklara Rusları ya da kendi yandaş halkları getirip

136 PRSCET, Belge No: 12, 13, 14, 15; Tuğan Kumukov, Çerkeslerin Türkiye'ye Sürgünü, s. 31.

137 PRSCET, Belge No: 15.

138 Bedri Habiçoğlu, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler..., s.78.

139 Abdullah Saydam, Freedom Movements in Northern Caucasia, Eurasia Studies, Cilt.2, No.1, Spring 1995, s. 106; Bedri Habiçoğlu, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, s. 107.

140 Abdullah Saydam, Freedom Movements in Northern Caucasia, s. 106.

yerleştirmektedir. Ruslar öyle istiyor diye Çerkesler kendi iradeleriyle o topraklardan ayrılmadı. Savaş bitiminde mağlubiyete razı olup topraklarında kalmayı ısrarla istekleri halde bu istekleri kabul edilmemiştir. Köyleri ve tarım alanları tahrip edilmiş olarak cebren tarihi topraklarından koparılıp uzaklaştırılmışlardır. Üstelik bir başka ülkeye Osmanlı topraklarına sürülmüşler ve yerlerine de Ruslar ve Kazaklar yerleştirildiler. O itibarla, Çerkeslerin bu acı olay, gerçek anlamda bir 'sürgün' olayıdır.¹⁴¹ Bunun açık delili "1864 öncesinde bir milyondan çok olan Adıgelerden ancak dağınık 50 köyünde 25 bin kadar insanın kalmış"¹⁴² olmasıdır. Yine "1857 yılındaki verilere göre sayılabilen Abhaz nüfus 144.546 kişi tespit edilmiş iken, 1866 yılında yapılan çalışmalarda ise 79.190 Abhaza tespit edilebilmiştir; fakat bu rakam 1878'den sonra yapılan çalışmalarda 43.302 kişiye düştüğü anlaşılabacaktır."¹⁴³

3. Ölüm-Kalım Savaşları

"1860 Ekim ayında, Vladikavkaz şehrinde toplanan Kafkasya Başkumandanlığı, önerilen bütün barışçıl yöntemleri reddederek Başkumandan Prens A.İ. Baryartinskiy'in önerilerini dikkate aldı ve Kubanötesindeki asi Dağlılara karşı yeni askeri hareket planı hazırladı. Buna göre sayıca ve silahça üstünlüğü kullanarak bütün kuvvetlerle taarruz yapılacak ve Dağlılar dağlardan ova ve düz yerlere sıkıştırılacak, yani topraklarından çekiyle mecbur edilecekti. Onların yerlerine ise Kazak ve Rus nüfus için yerleşim birimleri kurulacaktı."¹⁴⁴ Bu amaç için ilk önce "1860-1861 arası 10.343 Kabardey, Osmanlı topraklarına göçe zorlandı."¹⁴⁵

Rusların bu tazyiki karşısında "1861 yılında Çerkesya'da mücadele şiddeti arttı. Bu sefer taktik gereği Çerkeslerin inatçı direnişi karşısında fazla kayıp verilmesini önlemek ve 'Çerkes Sorunu'nu barışçıl yollarla çözmek amacıyla II. Aleksandr, Kafkasya'ya geldi ve Çerkes temsilcilerle iki görüşme yaptı. Görüşmeler sonucunda Çerkesler sonuna kadar savaşmaya karar verdiler.¹⁴⁶ "Kendilerinden çok güçlü de olsa Rus ilerleyişi karşısında sessizce

141 Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün..., s. 13.

142 Beral Kamlık, Adıge Devrim Hareketi Kabartay-Balkar'da Devrim Mücadelesi, Cevdet Hapi (çev.), İstanbul: Nibceğu Yayınları, 1980, s. 68.

143 Yura G. Argun, Abhazy'da Yaşam ve Kültür, H. Ersoy-Y. Karadaş (çev.), İstanbul : Nart Yayınları, 1990), ss. 15-17.

144 Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 236.

145 Merkezi Devlet Arşivi, fon 40, Sıra 1, dosya 1, sayfa 28-29; Osetya Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi, fon 12, Sıra 8, dosya 329, sayfa 140'dan Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 255.

146 Raşad Tuganov, Rusya ve Avrupa Basınında Çerkes Sürgünü..., s. 47.

teslim olmaları beklenemezdi. Kendi aralarında dahi bağımsız yaşamaya düşkün olan Çerkesler Rusya'ya kolayca teslim olması elbette mümkün değildi.¹⁴⁷ Hatta organize mücadele edebilmek için Çerkes devleti kurma girişiminde bile bulunuldu. Abzekh, Şapsığ ve Ubih temsilcilerinin katıldığı toplantıda devlet iktidarının üst organı olarak, başında Ubih Hacı Giranduk Berzeg'in bulunduğu 15 kişilik meclis seçildi... Çerkes Devleti'nin kurulduğu Rusya, Osmanlı, Fransa ve İngiltere hükümetlerine bildirildi; fakat artık çok geçti.¹⁴⁸ Nüfus ve gücü azalmış Çerkes grupları bağımsız arayışlar içine düştüler. Aynı yıl içerisinde Çerkes kavimlerinden "Abzekhler, Kafkaslar genel komutanı General Kont Yevdokümov'a haber salarak Farez çayını geçmemelerini aksi takdirde savaşa devam edeceklerini bildirdiler. Yevdokümov şu cevabı verdi: "*Ben Abzekhlerden barış ve iyi komşuluk istemiyorum, kayıtsız şartsız teslim olup itaat etmelerini istiyorum. Son dağlı benim gösterdiğim yere taşınuncaya kadar taarruzu sürdüreceğim.*"¹⁴⁹ Diğer yandan Batı Kafkasya'nın fethine ilişkin sunulan plana nihai onayı vermek ve durumu şahsen yerinde görmek için II. Aleksandr 11 Eylül 1861'de Kuzey Kafkasya'ya gelmişti. Bunu duyan Hacı Berzeg 50 kişilik bir heyetle 18 Eylül 1861'de Çar'a yazılı bir dilekçe sundu ve Çar'a, Rus yönetimine sadık kalacaklarına yeminle söz vererek Çar'dan, kendilerini doğdukları yerlerden sürgün etmemelerini istediler. Çar'ın yanıtı oldukça sert ve acımasız oldu: "*Size düşünmeniz için sadece bir ay süre tanıyorum. Bir ay sonra Kuban boyunda size gösterilen yerlere taşınmayı kabul edip etmediğinizi Kont Yevdokümov'a bildireceksiniz veya Osmanlı ülkesine göç edeceksiniz*" dedi.¹⁵⁰ İşte bu yanıt "Büyük Çerkes Sürgünü'nün bir tür manifestosudur. Bu süreci 30 Mayıs'ta "Lord Nepir, dönemin İngiltere dış işleri bakanı olan Kont Russell'e şu bilgiyi geçmektedir: Geçen yıl imparator bir heyet kabul etti. Topraklarında kalmak istedikleri ve barış içinde yaşamaya, Rusların iyi komşuları olarak nasıl davranmaları gerekiyorsa öyle davranacaklarına söz verdiler. Söylendiğine göre imparator, onların haince geleneklerini ve onları koşullara uydurmanın zorluğunu göz önünde bulundurarak isteklerini reddetti ve onlara üç

147 Abdullah Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri..., s. 37.

148 Raşad Tuğanov, Rusya ve Avrupa Basımında Çerkes Sürgünü..., s. 47.

149 Barasbi Bğajnokov, Çar II. Alaksandr'ın Abzekhlerle Görüşmesi, çev. Murat Papşu, Mir Kultur, Kültür Dünyası, Nalçık:Elbrus Yayınları 1990'dan Murat Papşu, Vatanından Uzaklara Çerkezler, s. 97; Semen Esadze, Çerkesya'nın Ruslar Tarafından İşgali, çev. Murat Papşu, Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, 1999.

150 Almir Abrec, Size Bir Ay Süre Tanıyorum, çev. Cevdet Hapı, Kafdağı Dergisi, Sayı: 43-46 Ağustos1990-Ocak 1991, s. 26; Merkezi Devlet Askeri Tarih Arşivi, fon 38, sıra 30/286, Fihrist 870, dosya 19, s. 9-11'dan Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı*.

seçenek sundu: Savaş, Kuban'a yerleşmek veya Türkiye'ye göç etmek. Fakat onlar savaşı seçtiler ve silahın başarısı onlardan yana olmadığından, şimdi yüce gönüllü Müslüman devletini (yani Osmanlı c.a.) Rus hükümetine tercih ediyorlar. Ardi arkası kesilmeyen Çerkes göçmenlere cesaret veren Türkler de birçok bakımdan bu sonuca yardımcı oldular."¹⁵¹

Tüm ümitsizliğe rağmen, özellikle "Şapsığ, Ubıh ve Abzekhler arasında 1861-62'de yeni ve son bir direnişin başlamasına neden oldu."¹⁵² Halk son nefesine kadar direniyor, mücadele ediyor, savaşıyor, artık kurtuluş imkânı kalmayınca teslim oluyordu. "Köy yerleri teslim olduktan sonra tutsak edilenleri Rus askerleri tümüyle öldürüyordu."¹⁵³ Bazen subaylar son çözüm için Çarın kardeşini bekliyorlar, son çözümü ona adeta bir gösteri şeklinde sunuyorlardı. Herkes yerini alıyor ve bu silahsız, savunmasız kendini koruyamayacak halkı öldürüyorlardı. Artık savaş, soykırıma, vahşete dönüşmüştü."¹⁵⁴ O zamanlar Rus Ordusu'nda asker olan S. Duhovski sonra gelişen olayları anılarında şu şekilde anlatmaktadır: *Süre dolunca birlikler Mahopse nehrine kadar ilerledi. Müfreze iki kol halinde ilerliyordu. Bir kol Aşşe Nehri'nin alt kolları boyundaki köyleri ateşe verdi. Orada buldukları köylüleri malları ile dışarı çıkardılar. Birçok Şapsığ müfrezesinin ilerlemesini görererek aileleri ile birlikte dağa kaçtı... Bu şekilde, hareketin ilk üç gününde ikinci sıra dağlarla deniz arasındaki bütün köyler yakıldı.*"¹⁵⁵

Bu ara Rusya serfliği kaldırma planları yapıyordu. Taktik gereği 1861 yılında bu reformları derhal devreye soktu. Kısa sürede bu reformlar, Kafkasya'da kendini gösterdi. Çerkeslerin toplumsal örgütlenme yapısında serf-bey (Pşıl ile Pışı-work) ilişkisinin önemli bir yeri vardı. Daha doğrusu toplumsal yapı ve örgütlülüğün sağlamlığı bu ilişki üzerine kurulu idi. Bu reformlar serf-koylülere özgürlük getiriyordu fakat toprak vaat etmiyordu. Bir taraftan köylülerin eski feodal ilişkisi çözülürken diğer taraftan da onları topraksız bırakıyordu. Önemli bir köylü nüfus köylerini terk ettiler. Bazı Beylerin

151 Russki İnvaid 5 Haziran 1864, No: 125, s.2-3'dan Murat Paşsu, *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, s. 61-62; bu yazışmanın tamamı için bkz.: PRSCET, Belge no:13.

152 V. V. Pokshishevskiy, *Geography of Prerevolutionary Colonization and Migration Processes in the North Caucasus*, *Soviet Geography*, Cilt.xxv, 1984, s. 516.

153 Foreign Office (İngiliz Dışişleri Bakanlığı) belgeleri 97-424, 17 Mart Aralık 1864 Dickson'dan Russel'e bir yazı'dan Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, s. 35.

154 Kemal Karpat, "21 Mayıs Sürgünü" ..., s. 13.

155 Voyenni Sbonik (Askeri Kiilliyat), 1866, No:12, s. 288'dan Murat Paşsu, *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, s. 128.

göç etmesi üzerine de Çerkesya'nın bağımsızlık mücadelesi onların sırtında kaldı.

İstanbul'a sürülenler ise, hallerinden hiç de memnun değildi ki, o dönemin genel atmosferini yansıtan bir de ağıt yakmışlardı: Yıstanbılak'ue (İstanbul'a Sürüyorlar Bizi). Kıtalarının son mısraları '*heyhat, vatan elden gidiyor*' diye biten bu ağıt hala Çerkezlerin hafızalarında yaşamaktadır. Bu mısralar aynı zamanda Çerkesler için bir dönüm noktasını da ifade etmektedir.

Çerkesler Balkanlarda

Özellikle, Osmanlı Hükümeti'nin sosyal stratejik beklentileri Çerkes göçmenlerden yararlanabileceği fikrine kapılmasına neden oldu. Örneğin İngiliz Hükümeti'nin de önerilerini dikkate alan Osmanlı İmparatorluğu Balkan eyaletlerinde yaklaşık 350-400 bin nüfusu belli yerlere, özellikle Hıristiyan köyleri arasında Tuna ve Balkan dağları boyunca bir hat oluşturarak köy yerleşim şeklinde iskan etti. Yerleşim yerlerinin özellikle büyük yol kıyılarında ve önemli dağ geçitlerinde bulunuyordu.¹⁵⁶ Aynı sosyal strateji Osmanlı'nın diğer toprakları için de geçerli idi. Yani "Osmanlı topraklarına Çerkeslerin yerleştirilmesi, fiziki yersizliklerin yanı sıra devletin 'İskân Politikası' nedeniyle dağınık olmuştur. Bu yüzden Dobruca'dan Kosova'ya, Nablus'tan Kuneytra'ya kadar birçok ücra yerleşim yerlerine dağıtılmıştır."¹⁵⁷ Diğer yandan Rusya'nın baskısı da etkili oldu. Örneğin "1859-1865 arası yapılan göçlerde Çerkesler, genellikle Anadolu esas alınarak Sivas ile Tokat arasına iskan edilmişlerdi."¹⁵⁸ Yani Osmanlı topraklarına göç edenler "zorunlu bir iskân politikasına tabi tutuldular. Özellikle 1860'lı yıllardan itibaren yoğun olarak Osmanlı topraklarına akın eden Çerkesler, merkez kaç kuvveti olma özelliğine sahip unsurların bulunduğu yerlerde iskân edildiler."¹⁵⁹ Özellikle, Balkanlarda olduğu gibi, "Hıristiyan çoğunlukta bulunduğu bölgelere"¹⁶⁰ ve

156 Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı*, s. 261; Bedri Habıçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 32, Berzeg, 1996: 152-153; Marc Pinson, *Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili After the Crimean*, Etudes Balkaniques, 1972, No:3, ss.71-85.

157 Süleyman Erkan, *Sürgün Olgusuna Analitik Yaklaşım ve Çerkes Sürgünü Örneği*, s.9.

158 Merkezi Devlet Arşivi, fon 450, Dosya 533, sayfa 52'dan Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı...*, s. 265.

159 Ayhan Kaya, *Diaspora Çerkes Kimliğinin Dönüşümü: Değişen Sosyal Konjonktür Karşısında Yeniden Tanımlanan Etnik Sınırlar*.

160 Nihat Berzeg, *Çerkes Sürgünü: Gerçek...*, s. 132; Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*, s. 32.

bir de “yokluğun bütün felaketlerine ve sıkıntılara maruz kalmış bu kadar çok insan bir yerde toplanırsa çabucak memnuniyetsizlik ve isyan çıkar diye dağınık yerleştirildiler. Trabzon’da ve diğer yerlerde karaya çıkan halk arasında bu tehlikeye işaret eden belirtiler de ortaya çıkmıştı.”¹⁶¹ Bu yüzden hiçbir Çerkes grubu yerleşeceği yerleri kendi inisiyatifleri ile seçmediği¹⁶² gibi “Çerkes beyleri kabilelerinden ve birbirlerinden ayrı olarak yerleştirildiler. Böylece yurt ve beylerinden mahrum kalan ve yerleştirilmek üzere küçük gruplar halinde parçalanmış Çerkesler, belirli bir müddet sonra yerli halkla uyum sağlamışlardır.”¹⁶³

Diğer yandan “Rusya sürgüne tabi tuttuğu Çerkez ulusunun peşini sürgünde bırakmadı, Kafkasya’ya yakın Osmanlı topraklarına yerleştirilmelerine şiddetle karşı çıktığı gibi, 1864 sürgününde Balkanlara yerleştirilen Çerkezler ikinci bir kez daha Ruslar tarafından sürülmüşlerdir.”¹⁶⁴ Bu iş için Ruslar 23 Aralık 1876 İstanbul (Tersane) Konferansında Rumeli’de Çerkezlerin iskân edilmemesi kararını çıkarttılar. “Avrupa devletleri de bu isteği desteklediler.”¹⁶⁵ “13-17 yıldır Balkanlarda bulunan Kafkasyalıların”¹⁶⁶ “büyük bir kısmı, neredeyse tamamına yakını 1877’den sonra tekrar Anadolu’ya ve Suriye’ye nakledilmişlerdir.”¹⁶⁷ Aydemir’e¹⁶⁸ göre tekrar yerlerinden edilen bu nüfus 300 bini buluyordu. Balkanlarda Çerkezlerin boşalttığı yerlere derhal Hıristiyanlar yerleştirildi. Örneğin, “Osmanlı idari kayıtlarına göre,¹⁶⁹1879’da Aziziye köyünde Çerkezlerin terk ettikleri yerlere Plevne ve Sofya göçmenleri yerleştirildiler.”¹⁷⁰

Ruslar Çerkezlerin vatanlarından sürülmelerini düzenlemek amacıyla “10 Mayıs 1862’de bir komisyon oluşturdular.”¹⁷¹ Resmi olarak Kafkasya’dan yerli halkların Osmanlı topraklarına sürülmesi, 1862 yılında işte bu Kafkas Komisyonu’nun konuyla ilgili kararı onayladıktan sonra, askeri ve siyasi

161 Moskovskiye Vedomoti, 5 Mayıs 1864, no.99, s.3’dan M. Paşu, *Vatanından Uzaklara Çerkezler...*, s. 53.

162 Marc Pinson, *Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili After the Crimean...*, s. 83.

163 Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830 1914...*, s. 75.

164 Süleyman Erkan, *Sürgün Olgusuna Analitik Yaklaşım...*, s. 9.

165 Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri...*, s. 207.

166 Mustafa Saadet, “Balkanlarda Çerkez İzleri”, *Nart Dergisi*, sayı 38, Temmuz-Ağustos 2004, s.49.

167 Bedri Habıçoğlu, *Kafkasyadan Anadolu’ya Göçler...*, s. 162.

168 İzzet Aydemir, *Göç: Kuzey Kafkasyalıların...*, s. 137.

169 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Tasnifi-Dahiliye; No: 658379, 8 Mayıs 1882.

170 Nedim İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri: 1877-1890*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1994, 16. Dizi, Sayı.73, s. 176.

171 Tiğhugen Qumuqu, *Yistanbul’ye Kafkas Savaşlarının Sonucudur*, çev. Fahri Huvaj, *Kafdağı Dergisi*, sayı 43-46, Ağustos 1990-Ocak 1991, s.17.

bir önlem olarak uygulandı.”¹⁷² Bu dönemden sonra da artık Çerkezler için ölüm kalım savaşları başladı. Çar döneminin şoven tarihçisi R. A. Fadayev bu döneme ilişkin olarak 1865’te şöyle yazdı: “Çerkez toprakları devlete lazımdı, onların kendilerine ise hiç gerek yoktu.”¹⁷³

Bu karardan sonra, Çarın orduları işgal edilen topraklardaki halkları planlı bir şekilde ve bir daha toparlanamayacak şekilde toptan yok etmeye, imha etmeye başladılar ve yerlerine Rusları veya tetikçileri Kazakları yerleştirmeyi yoğunlaştırdılar. Öyle ki, Adigeleri köy ve topraklarından çıkaran ordu birlikleri, yaşanan yerleri, ekinleri ve bahçeleri imha ediyor, geri dönüş için hiçbir şey bırakmıyordu. Örneğin “Rus birlikleri Abzekh köylerinde Tuba’yı ele geçirmesi üzerine, köy yerlileri kendilerine teslim olup tutsak edildikten sonra tümünü öldürdüler. Kurbanlar arasında gebeliği ilerlemiş iki kadın ve beş çocuk da bulunmakta idi.”¹⁷⁴ Albay Şarapa o dönemi şöyle anlatmaktadır: “General Bigiç’in komutasında bizim birlikler çekirge sürüsü gibi dağlı köylere saldırıyorlardı. Darı, mısır, buğday ve çavdar tarlaları toptan, atların ve askerlerin altında ezilip imha ediliyordu, köyler alev alev yanıyor, duman ormanlara kadar yükselerek her tarafı sarıyordu.”¹⁷⁵ Kafkas-Rus savaşlarını yerinde izleme olanağı bulan Fransız asıllı gezgin Dumas¹⁷⁶ ise şahit olduğu bir olayı şöyle tarif ediyordu: “Bir kazak savaşçı, bir dağlıyı öldürmekle kalmıyor, cesetlerin kellerini de koparıyordu. Bunu gören diğer Kazaklar ise vahşi bir şekilde bağırdı. Bu durumu İngiltere kraliçesine yazdıkları bir dilekçe de açık açık dile getirmişlerdi. Dilekçede Rus askerlerinin ellerine düşen çaresiz kadınları, yaşlıları ve çocukları koyun boğazlar gibi kestikleri; kestikleri başları süngüleriyle kekle oynar gibi oynadıkları; uyar ve insanlık dışı anlatılması güç bir zulüm ve baskı uyguladıkları”¹⁷⁷ yazılmıştı.

Çerkezlerin nasıl top yekûn imha ve sürgün edildiklerini bir başka askeri anıda şu şekilde kayda geçilmişti: “Savaş son derece amansızsa cereyan

172 Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkez Soykırımı*, s. 241.

173 Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkez Soykırımı*, s. 241.

174 Foreign Office (İngiliz Dışişleri Bakanlığı) belgeleri 97-424, no:2 17 Mart Aralık 1864 Dickson’dan Russel’e bir yazısı’ndan Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 35; PRSCET, Belge no: 4.

175 Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı...*, s. 248.

176 Alexander Dumas, *Kafkasya Maceraları*, çev. Sedat Özden, İstanbul: Kafkas Vakfı Yayınları, No.3, 2000, s. 48,67.

177 Bkz.: PRSCET, Belge-3’ün eki.

ediyordu. Biz geri dönülmesi imkânsız bir tarzda ve askerın bastığı her toprak parçasını son ferde kadar Çerkezlerden temizlenerek adım adım ilerliyorduk. Kar erir erimez ve ağaçlar yeşermeden önce yüzlerce köyleri ateşe veriyorduk. Ekinler atlara yediriliyor veya çığnetiliyordu. Köy nüfusu gafil avlandığı takdirde, derhal asker korumasında en yakın Kazak köyüne götürülüyor ve daha sonra Türkiye'ye sevk ediliyordu. Bizim yaklaşımımız sırasında boşalan kulübelerde çoğu zaman masanın üzerinde içinde kaşığı ile beraber henüz soğumamış lapaya, üstünde iğne takılı tamiri yarıda kalmış elbiselere, döşemeye yayılmış bir şekilde bırakılan çeşitli çocuk oyuncaklarına rastlıyordu. Fakat bezen askerlerimizin canavarlığa kadar varan hunharca hareketler de yapılıyordu.”¹⁷⁸ Yine, 1 Aralık 1863 The Free Press'te Fransızca olarak yazılmış bir habere göre, gözleri oyulmuş yaşlı bir erkek cesedine şu sözcükler içeren bir hafta iliştilmişti:¹⁷⁹ “Git, temsilcilerinle buluş, Paris'te iyi göz doktoru bulabilirsin”.

“1862-1864 Çerkesya'nın can çektiği yıllardı. Daha fazla direnmek faydasızdı ve Çerkeslerin önlerinde iki seçenek buluyordu: Kuban'ın sol kıyısına yerleşmek ya da Osmanlı'ya gitmek. Çerkesler ikincisini seçtiler.”¹⁸⁰ Zaten Ruslar Çerkeslerin vatanlarından sürülmelerini düzenlemek amacıyla bir komisyon oluşturmuşlardı.

Rusya, göçmenlerin dönebileceğinden korkuyordu. Çünkü dağlılara orada dini duygulara kapılarak Rusya'ya karşı düşman oluyorlardı. Böylece Osmanlı ile Rusya arasında göç resmi bir çerçeve aldı. Çar hükümeti, 1962 tarihinde de Kafkasya'dan göç etme kararı çıkardı.”¹⁸¹ Diğer yandan zaten “Osmanlı misyonerler tarafından göç teşvik ediliyordu.”¹⁸² Özellikle “gücü zayıflayan Osmanlı devleti, Kafkasyalılar ile bu gücünü takviye etmek istiyordu.”¹⁸³

Bu yaşanan olaylardan sonra, Fransa'nın, İngiltere'nin ve onlara boğazına kadar borçlu Osmanlı devletinin Kafkasya siyasetleri ani bir sapmayla Çer-

178 Russkaya Starina, cilt 22, 1878, s.249'dan Barasbi Baytugan, *Kuzey Kafkasya (1917-1970)*, s. 9.

179 Çerkeslerin Sürgünü, *Kafdağı Yayınları*, no:3, 1993, s.11.

180 Raşad Tuganov, *Rusya ve Avrupa Basınında Çerkes Sürgünü*, s. 49.

181 Merkezi Devlet Askeri Tarih Arşivi, fon 450, Dosya 64, s.26'dan Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı...*, s. 258.

182 V. V. Pokshishevskiy, *Geography of Prerevolutionary Colonization...*, s. 516.

183 Osman Çelik, *İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya...*, s. 19.

keslerin aleyhine döndü. “İstanbul’da Çerkeslerin Kafkasya’dan çıkarılmasına karşı çıkan Çerkes paşalar saf dışı edildiler.”¹⁸⁴ “Fransa imparatoru 3. Napolyon 5 Kasım 1863’te Polonya ve Kuzey Kafkasya aleyhinde bir konuşma yaparak Rusya işgaline arka çıktı.”¹⁸⁵ “İngiltere ise Rusya’nın işgalini onaylar bir şekilde tarafsızlığını açıkladı.”¹⁸⁶

1863 Baharına doğru Kuban ötesi toprakları yerli nüfustan büyük oranda arındırıldı ise de köylüler daha dağlık bölgelere çekilerek mücadeleyi sürdürdüler. Öyle ki, 1864 Mayısında Kafkas Savaşlarının bittiği ilan edilse de 1865’e kadar birçok Çerkes, mücadelesini sürdürdü.¹⁸⁷ Bu yüzden 10 Kasım 1863 tarihinde Kafkasya Ordusu Başkumandanının harbiye vekiline şu mesajı geçmek zorunda kaldı: “*Batı Kafkasların fethi ile ilgili plan açısından şimdi de kıyı şeridini temizlemeliyiz.*”¹⁸⁸ Belge niteliğindeki bu mesaj, Kafkasya’da Ruslar tarafından yürütülen etnik temizleme harekâtının bir süre daha devam edeceğinin belgesidir.

Kafkas-Rus Savaşı’nın son aylarında Rus Ordusu’nun Şapsığ ve Abzekh köylerinin büyük kısmını yaktığını ve halkı yerlerini terk etmeye zorlandığını askeri anılardan öğrenmek mümkündür. “Köyler çoğunlukla kışın ve ilkbaharın başında yok edilmiştir. Çünkü barınaksız kalan halkın koşulları o zaman daha ağır olmuş ve bu, direnişlerini kırmaya yardımcı olmuştur. Sonunda binlerce kadın, çocuk ve yaşlı açlıktan, soğuktan, hastalıktan ölme mahkum edilmiş, fakat onların ölümü Kafkas-Rus Savaşı’nın sonunu yakalamıştır.”¹⁸⁹ O zaman Rus Pşeha Müfrezesi’nde asker olan İ. Drozdov, izlenimlerini anılarında şöyle anlatıyor:

“Yolda gözümüzün önünde arz eden sarsıcı manzara şöyle idi: Oraya bura-ya dağılmış ve köpekler tarafından parçalanmış, yarı yenmiş çocuk, kadın ve yaşlı cesetleri... Açlıktan ve hastalıktan tükenmiş, zayıflıktan bacaklarını zor kaldıran, bitkinlikten düşen ve aç köpeklere canlı canlı yem olan göç-

184 Nihat Berzeg, *Çerkez Sürgünü: Gerçek...*, s. 173.

185 *Kafkasya Kültür Dergisi*, 1970 özel sayı, s.76.

186 International Herald Tribune, 7 Temmuz 1864.

187 Rusya Dış Siyaset Arşivi, Baş Arşiv Fonu, 1-9, Sıra 8, dosya 2, sayfa 217’den Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı*, s. 247.

188 Merkezi Devlet Askeri Tarih Arşivi, fon 1, sıra 1, dosya 26643’dan Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı*, s. 251.

189 Murat Paşsu, *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, s. 108.

menler... Bu ölçülerde ve böyle sefalete insanlık nadiren şahit olmuştur.”¹⁹⁰

Bu şekilde ölüme yenik düşenlerden arta kalanlar hayatta kalmak için çok hızlı bir şekilde yerlerini yurtlarını terk ettiler. Diğer taraftan da Osmanlı Hükümeti “İslam dinine mensup nüfus kazandığını ve bununda Türk ordusu için kazanç olduğunu”¹⁹¹ düşünerek bu göçü özendiriyordu. Beklenen son da gerçekleşmeye başladı. “30 Nisan 1864’te Trabzon’da bulunan bir muhabir ‘Çerkes kabilesi Ubıhların göçü başladı. Geçen hafta 34 gemiyle 18 bin Çerkes geldi... Bu gemilerin büyük bir kısmında gerekenden iki kat fazla yolcu bulunuyordu ve bu yüzden yolculuk sırasında sıkışıklık yüzünden ezilerek 134 kişi öldü... Çerkesler korkunç felaketler yaşıyorlar. 50 bin kadarı gömüldü. 60 bin göçmen açık havada veya şehrin sokaklarında yatıp kalkıyorlar”¹⁹² diye haber geçti.

Kısa bir süre içerisinde “Kafkas sıra dağlarını aşan on binlerce dağlı, bütün mallarını ve mülklerini bırakarak Anapa, Novorossiysk, Tuapse, Soçi ve diğer limanlara birikti. Karadeniz’in Kafkasya kıyısına yüzlerce gemi doldu. Rus ve Osmanlı gemileri aralıksız olarak göçmen taşıdılar. Fakat gemiler yetmedi. Kıyıda aylarca bekleyen gruplar vardı ve halleri çok perişandı. Yiyecekleri olmadığı gibi sokaklarda barınıyorlardı.¹⁹³ “Sahilin gemilere binmek için biraz uygun olan bütün noktalarına birkaç bin aileden oluşan büyük halk kalabalıkları yığıldı... Kıyıya gelen her göçmen grubunu sıkı bir incelemeden sonra üç gruba ayırdılar. Hali vakti olanlar kendi hesabına gönderiliyordu. Diğerlerine kendi paralarına ilave olarak para veriliyordu. Yoksullar ise hazine hesabına taşınyordu. Bir ailenin durumunu belirlemek için ise genellikle yanlarında bulunan mal varlığına bakılıyordu.”¹⁹⁴ “Sahilde bindikleri gemilerin bir kısmı o kadar çok kişi aldı ki, battı; örneğin 2 bin yolcu ile yola çıkan Spinks gemisi batınca 200 kişi kurtulabildi.”¹⁹⁵

Samsun ve Trabzon ana çıkış limanlarıydı, bu limanlara gelenler hastalı-

190 Kavkazski Sbornik , Kafkas Külliyyatı, Tiflis 1887, cilt:2, s. 456’dan Murat Papsu, *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, s. 132.

191 PRSCET, Belge no: 10.

192 Russki İnvaid, 26 Mayıs 1864, no:117, s.14 ve 23 Eylül 1864 n.10, s.5’dan Murat Papsu, *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, ss. 56-57.

193 Osetya Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi, fon 12, Sıra 6, Dosya 282, s.5’dan Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı*, s. 251.

194 Russki İnvaid, 30 Eylül 1864, No: 206, ss.1-2’dan Murat Papsu, *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, s. 65.

195 Kemal Karpat, “21 Mayıs Sürgünü”..., s. 13.

ğa tutuldu; yine İngiliz Raporlarına göre her limanda 200-250-300 kişi her gün ölüyordu.¹⁹⁶ “28 Nisan 1864’te bölgede bulunan *Times* muhabiri ‘bu talihsizlerden 27 bini son derece kötü durumda Trabzon’a geldiler’ diye haber geçti. “Yine başka bir haberde ‘gemiyle gelen 600 Çerkes’den üç veya dört günlük yolculuktan sonra 370’i karaya ulaşabildi. Fırtınalı havada Karadeniz’de yolculuğun bütün sıkıntılarına katlanan çocuklu kadınların en temel ihtiyaç maddeleri bile yoktu; bebeklerini elbiselerinden kopardıkları parçalarla sarıyorlardı. Güverteler ölümler ve can çekişenlerle dolu. İşte Karadeniz sularında şimdi her gün yaşanan manzara bu”¹⁹⁷ diye yazdı.

Açlık, soğuk ve salgınlardan binlerce insan ölüyor ve adeta bir can pazarı yaşanıyor. O döneme tanık olan ve Çar yönetiminin askeri sömürgeci işgaline hak veren A. P. Berje bile şöyle yazdı: “17 bin dağlının toplandığı Novorossiysk koyunda gördüklerimi unutmuyacağım. Hıristiyan olsun, Müslüman olsun, ateist olsun onların durumlarını görenler mutlaka çöker ve perişan olurdu. Ruslar, Çerkeslere hayvanlara bile yapılmayacak şeyler yaptılar. Şu gördüğüm olayları kağıda gözyaşım damlamadan nasıl yazacağım? Kışın soğunda, kar, yağmur altında, evsiz, yiyeceksiz ve elbisesiz bu insanları tifo ve çiçek hastalığı da durumlarını iyice kötüleştiriyordu. Anasız kalmış bebekler ağlaşıyor, aç bebekler ölmüş annelerinin göğüslerinden anne sütü arıyorlardı; genç bir Çerkes kadını paçavralar içinde, açık havada, ıslak toprağın üzerinde iki yavrusu ile birlikte uzanmış, biri ölüm öncesi çırpınışlarla yaşamla mücadele veriyor, diğeri ise soğuktan kaskatı kesilmiş annenin göğsünden açlığını gidermeye çalıyor. Binlerce insan göz önünde ölüp tükeniyordu ve böyle manzaralara sık sık rastlanıyordu.”¹⁹⁸ Yine o dönem olaylara bizzat katılanların anlattıklarına bakılırsa göçmenlerin on binlercesi yolda açlıktan, soğuktan ve hastalıktan ölmüşlerdi. “Trabzon’daki Rusya elçi yardımcısı Moşnin, 28 Aralık 1863’te Kafkasya Hattı Karargahı Komutanı Kartsev’e günde 40-60 kişinin öldüğünü, sadece Samsun’da 60 bin Çerkes’in gömüldüğünü yazmaktadır.”¹⁹⁹

196 Cahit Tutum, 1864 Göçü İle İlgili Bazı Belgeler, Kafdağı, sayı 33-36 (Ekim 1989-Ocak 1990) s. 83; Kemal Karpat, 21 Mayıs Sürgünü, s. 13.

197 Moskovskiye Vedomoti, 5 Mayıs 1864, no.99, s.3’dan Murat Papşu, Vatanından Uzaklara Çerkezler, s. 52.

198 “Viseteniye Gortsev s Kavkaz (Dağların Kafkasya’dan Sürgünü) Russkaya Starina Dergisi, St. Petersburg Şubat 1881, cilt 33, no 22, sayfa 362-363 Tuğan Kumikov, Çerkeslerin Türkiye’ye Sürgünü, s. 32, Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 251, Murat Papşu, Vatanından Uzaklara Çerkezler, s. 75’dan Avledin Dumanış, Çerkes Kültürü Üzerine Etüd, s. 147.

199 Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı..., s. 31.

Trabzon'daki Rusya Konsolosu Moşni ise şöyle yazdı: “Sürgünden beri 1864’ün 10 Haziran tarihine kadar Trabzon ve Havalisinden 247 göçmen geçmiştir. Yaklaşık üç sene içinde ölü sayısı 19 bin olmuştur. Bölgede 63.190 göçmen kalmıştır. Tifo ve çiçek yüzünden çocuk ölümü fazladır.”²⁰⁰ “Samsun ve Sinop gibi diğer limanlarda karaya çıkmış olanlar da yüksek oranda ölüm yazgısını paylaştılar. Göçün en yoğun olduğu zamanlarda Samsun’da günde 50 sığınmacı ölmekte idi.”²⁰¹ “Osmanlı belgelerin göre ise, bu ölümlerin büyük çoğunluğu 0-30 yaş arasındaki çocuk ve gençlerden oluşmakta idi.”²⁰² “Bir başka kaynağın tahminine göre yarım milyon kişinin beşte biri aşırı yüklenme ve tifüs sonucu teknelerde ölmüştü.”²⁰³ O yüzden bu teknelere o dönemde ‘yüzen mezarlar’ adı verilmişti. Öylesine korkunç dramlar yaşanmakta idi ki, bugün ancak sinemalarda izleyebileceğimiz olaylar yaşandı. Örneğin, “ölü çocuğu günlerce saklayıp ninnilerle uyutur gibi yapan, ama kokan çocuk kucağından sökülüp denize atılınca, bir an bile düşünmeden kendini onun ardından azgın dalgalara fırlatan Kafkasyalı anne.”²⁰⁴ Bunun gibi nice örnekler anlatılır. Bu yüzden “o yolculukta sağ kurtulup yüz yaşına kadar Anadolu’nun bir dağ köyünde yaşayan bir Çerkes ninenin yaşamı boyunca bir kez bile olsun balık yemediği”²⁰⁵ söylenmektedir.

Rusya içinde onlara düşman olanların sayısında bir azalma olacağı endişesiyle İngiltere ve Fransa göçü durdurmak istedi, fakat etkili olamadı. 1864 Nisan’ında Çerkeslerin toplu göçü ile ilgili olarak Osmanlı ve Rusya arasında yapılan görüşme neticesinde Osmanlı, İmparatorluk topraklarında Müslüman nüfusun Hıristiyan nüfusa oranla arttırma kaygısıyla bu Müslüman-Çerkes göçünü benimsedi fakat; “Osmanlı makamlarının Çerkes göçmenleri topraklarının en zayıf ve kritik bölgelerine yerleştirerek gelecek savaşlarda Osmanlı İmparatorluğu’nun nöbet erleri gibi kullanacağı”²⁰⁶ endişesiyle Ruslar, Osmanlı makamlarının göçmenleri Kafkasya sınırın-

200 Rusya Dış siyaset arşivi, Baş Arşiv Fonu 1-9, sayı 8, dosya 19, s.127’den Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı*, s. 269.

201 Justin Mc.Carthy, *Ölüm ve Sürgün*, s.39’dan. Foreign Office (İngiliz Dışişleri Bakanlığı) belgeleri 97-424, 21 Aralık 1863 Stevens’dan Russel’e bir yazısı. PRSCET, Belge no: 15.

202 Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri: 1856-1876*, s. 181.

203 Marc Pinson, *Ottoman Colonization of the Circassians...*, s. 82.

204 Çetin Öner, *Şu Bizim Çerkesler...*, s. 71.

205 Çetin Öner, *Şu Bizim Çerkesler...*, s. 72.

206 Rusya Dış Siyaset Arşivi, Baş Arşiv Fonu 1-9, Dosya 19, sayfa 26’den Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı*, s. 269.

dan uzak olmak şartıyla imparatorluğun her yerine iskan edebilecekleri belirtti. “Osmanlı Hükümeti ise, Çerkeslerin yerleştirilmesiyle Rumeli ve Anadolu’da Müslüman nüfusu arttıracığını ve ordu için nitelikli savaş gücü sağlayacağını düşünüyordu”²⁰⁷ ki, daha sonraları Balkanlardaki Çerkesler tekrar yerlerinde edildiler.

“1864 yılı Mayıs ayının 20’sine gelindiğinde Çarlığın 4 ayrı ordusu Ubih bölgesinin Soçi yakınlarındaki kıyıda 50-60 km içeride, Mzımta nehrinin sağ kıyısında bulunan Kbaada Vadisi’nde buluştular. Bir gün sonra 21 Mayıs 1864’te bu dört ordu birleşerek Kafkasya’yı boşaltmanın şenliğini yaptılar, savaşın sonunun ilan edip Çarlık döneminin zaferi olarak andılar. Fakat aynı tarih bugün Çerkeslerin sürgünün yıldönümü olarak andıkları tarihtir.”²⁰⁸ “27 Temmuz 1864’te de Kafkasya Genel Valisi Mihail, 1567 yılında Çar VI. Ivan’ın başlatmış olduğu Kafkas-Rus Savaşlarının bittiğini belirten belgeyi imzaladı.”²⁰⁹ Yine de “Rus birlikleri halkı yaşadıkları topraklardan sürmek için dağlara hareket düzenlediler. Coğrafik koşullardan yararlanan halk ne Laba’ya (*Rusya içler, c.a.*) ne de Türkiye’ye göç etmek istemeyerek şiddetle direndiler. Bunun üzerine köyler, ekinler ve yiyecek stokları yok edildi.”²¹⁰ Yani, Ruslar, “Çerkezler için kendi köylerinde yaşam sürdürmeyi olanaksız kılacak bir saldırı ve zulüm dizisine başvurdular. Bu göçe zorlamanın klasik yöntemi idi: Evleri, tarlaları yak, yık, kaçmaktan veya aç kalıp ölmekten başka seçenek bırakma.”²¹¹ O zamanlar Rus Ordusunda asker olan K. Geys bu uygulamanın askeri bir strateji olduğunu anılarında şu şekilde dile getirmektedir:

Kont Lev Tolstoy ise bu tür olayları şöyle tarif ediyordu: “Köylere gece karanlığında dalıvermek adet edinilmişti; böylece, tam baskına uğramış olan kadınlar ve çocuklar kaçacak zaman bulamıyordu ve gece karanlığının örtüsü altında Rus askerlerin, ikişer, üçer evlere girmesini izleyen dehşet sahneleri öylesineydi ki bunları hiçbir görevli raporlarına almaya cesaret edemezdi.”²¹²

207 Kemal Karpat, *The Eviction of the Circassian from Caucasus and the Balkans, and Their Settlement in Syria*, The Third International Conference on the History of Bilad Al Sham’da sunulan bir bildiri: Nisan 1980, Amman: The University of Jordan, ss.5; 19-24

208 Anzor Kuşabiye, “21 Mayıs Sürgünü”, s. 16; Murat Papşu, *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, ss. 11, 92.

209 Tuğan Kumukov, *Çerkeslerin Türkiye’ye Sürgünü*, s. 29.

210 Thamokov, 1990’dan Murat Papşu, *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, s. 110.

211 Foreign Office (İngiliz Dışişleri Bakanlığı) belgeleri 97-424, 10 Ekim 1863 Stevens’dan Russel’e bir yazısı; belge 881-1259 12 Nisan 1864 Bulwer’dan Russel’e bir yazı’dan Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, s. 35.

212 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, s. 34.

Savaşın resmen bittiği ilan edilmesine rağmen Kafkasya'da etnik temizlik hareketi devam etti ve adeta can pazarına dönüşen toplu sürgünler gerçekleşti. Bu ölüm kalım savaşında Çerkesler, artık Rusların yanı sıra göçün ağır şartlarına, açlığa, hastalığa, soygun ve talana karşı da savaş vermek zorunda kaldılar. Örneğin, 17 Ekim 1864'te Larnaka'dan (Kıbrıs) geçilen bir haberde sürgün mağdurlarının halleri şu şekilde tarif ediliyordu: "*Halleri perişandı. Küçük üç gemi halinde 2718 kişiden sadece 1344'ü karaya çıktı; diğerleri ya ölmüş ya da ölüm döşeginde gemilerde kalmışlardı. Hemen hemen hepsinin ölüm nedeni açlıktı. Hepsinin ayaklarında yaralar vardı; yaklaşık üç gündür hiç su içmemişlerdi. Yolcuların her gün 40 ile 50'si ölmüştü. Bu, karaya çıktıklarının dördüncü gününe kadar devam etti.*"²¹³ Yine "Çerkes mültecilerle tıka basa dolu bir buharlı gemi ise Larnaka'ya yaklaştırılmamıştı. Yüzen bir tabut gibi gözden yitip gitmişti Akdeniz'de. O gemideki 2100 Çerkes'in akıbetinin ne olduğu ise bugüne kadar öğrenilememiştir."²¹⁴ Larnaka Limanı'na yaklaştırılmayan Timova adlı gemi ise yolu değiştirilerek Antalya Limanı'na yönlendirilmişti."²¹⁵ Yani farklı doğal koşullar ve açlık ve hastalıklar yüzünden Çerkes göçmenler büyük zayıat verdiler. "Varna'ya gemiyle götürülen 940 kişiden 46'sı yolda vefat etmesi,"²¹⁶ Kıbrıs Adasında Larnaka limanına varan üç küçük gemide 2100 kadar Çerkes'ten en az üç yüz kişi 32 günlük yol süresince yaşamını yitirmesi örneklerden sadece bir ikisidir. Hatta Larnaka yetkilileri ve Fransız Konsolosu, hasta göçmenleri bulaşma korkusuyla kıyıya almak istemedi. Manzara gerçekten akıl almaz derecede vahimdi."²¹⁷

İşte bütün bu yaşanan olaylar neticesinde Kafkasya, Kafkasya'nın gerçek sahipleri olan Çerkeslerden arındırılmıştır. Örneğin, "1864 yılından önce 1835'de Abhaz-Abazin (Abaza) nüfusu 128 bin 800 kişi olduğu"²¹⁸, "1857'de 144 bin 546 kişi olduğu söyleniyordu. Bunların 80 ile 94 bin arası nüfus

213 Foreign Office (İngiliz Dışişleri Bakanlığı) belgeleri 97-424, 5 Aralık 1864 Dickson'un Stuart'a bir yazısın'dan Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, s. 41; Russki İnvaid'in haftalık eki; St Petersburg, 9 Kasım 1864, No: 40, s.1-2'dan Murat Papsu, *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, s. 71.

214 Baturay Özbek, *Çerkez Tarihi...*, s. 157; Çetin Öner, *Şu Bizim Çerkesler...*, s. 70.

215 Rumeli'den Türk Göçleri, Belgeler, İstanbul'daki İngiltere Elçisi Layard ve Dışişleri Bakanı Salisbury arasında 523 ve 881 numaralı yazışmaları, cilt 2, s.387 ve 536; Nihat Berzeg, *Çerkez Sürgünü: Gerçek...*, s. 139.

216 Russkaya Starina Dergisi, St. Petersburg 1882, cilt 33, s.535'dan Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkez Soykırımı*, s. 270.

217 Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkez Soykırımı*, s. 270.

218 Feodro Feodoroviç Tornau, *Bir Rus Subayının Kafkasya Anıları...*, s. 95.

güneydeki Abhazya'da yaşıyorken geri kalanları Kuzey Kafkasya'nın daha dağlık bölgelerinde yaşıyordu. Oysa, 1866 yılına gelindiğinde toplam nüfustan geriye kalan 79 bin 190 kişi olmuştur."²¹⁹ Yani, Kafkas-Rus savaşları neticesinde bu grubun % 50'si Kafkasya'da etnik temizliğe maruz kalmıştır. Büyük Çerkes sürgününden üç yıl sonra dahi Abhazya'daki Abazalar rahat bırakılmadı. "Rus askerleri Abaza köylerine geldi evleri yıktı, sürüleri, hayvanları ve öteki malları gasp edip götürdüler, Abazaların elinde ölmeyecek kadar bir şeyleri kaldı."²²⁰

"Aynı şekilde 1864 sürgününden önceki dönemlerde Adıgelerin nüfusu 1 milyondan fazla idi. Ama 1864 sürgününden sonra toplam 50 binden az kaldılar."²²¹ Bu nüfusun 418 bini sadece 1863-1864 yılları arasında yerlerinden edildiler."²²² "1858-1864 yılları arasında sadece Kuzeybatı Kafkasya'dan 398.955 kişi Osmanlı topraklarına göç ettirilmiştir. Bir tek yıl içerisinde, 1864'te 342.748 Adige yerlerinden olmuştur. 1865'te ise 106.795 Adige sürülmüştür."²²³

Rus Göç Komisyonunun raporlarına göre, Karadeniz'in doğusundaki limanlarda 1858'den 1865'e kadar 493.193 kişi gönderilmişti. Fakat 10 binlerce kişi hiçbir kayda girmeden göç etmişti... Kuban Oblastı'nda 1 milyon yerli nüfustan geriye 1867'de 90 bin kişi kaldı... Bunlardan yalnızca 418.292 kişi 1863 sonbaharı ve 1864 yılı boyunca sürgün edilmişlerdi."²²⁴ Total olarak, "Çerkeslerin %10'luk bir kısmı hariç tamamı yerlerinden yurtlarından sürüldüler."²²⁵

"Dzidzaria'ya göre göç hareketinin artmasının asıl nedeni Çarlığın, Kafkasya'da hâkimiyetini tipik askeri-feodal yönetimlerle güçlendirme çabasıdır... Öyle ki, zor koşullar karşısında her şeyi göze alıp anavatanla-

219 Yura G. Argun, *Abhazya'da Yaşam ve Kültür...*, s. 19.

220 Foreign Office (İngiliz Dışişleri Bakanlığı) belgeleri 97-424, No:13, 16 Mayıs 1867 Trabzon, Palgrave'den Stanley'e bir yazısından Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 36.

221 Anzor Kuşhabiyev, 21 Mayıs Sürgünü, *Nart Dergisi*, sayı 21, Mayıs-Haziran 2004, s.16.

222 Cevdet Hapı, Kafkasya-III (Tarihsel Nüfus ve Koloni Dönemi), *Kafdağı*, Sayı.31-32, 1987, s. 11.

223 Merkezi Devlet Arşivi, fon VUA, Dosya 6696, sayfa 270-271'dan Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı*, s. 255.

224 Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı...*, ss. 31, 29.

225 Avledin Dumanış, *Çerkes Kültürü Üzerine...*, s. 146.

rı Çerkeskaya'ya dönmek için İstanbul'daki Rus konsolosluğuna başvuran göçmenlere verilen cevap "*Dağlıların geri dönüşü söz konusu bile olamaz*"²²⁶ şeklinde oldu. Eğer "bu yasağa rağmen Kafkasya'ya dönüş yapan olursa müebbet olarak Rusya'nın iç kısımlarına sürülmeleri"²²⁷ emredildi.

Bu denli yoğun göç karşısında Osmanlı Devleti, gerek mali gerek ise organizasyon açısından hazırlıklı değildi. Hatta göçün büyüklüğü Rus ve Osmanlı yetkililerinin beklediğinden fazla oldu. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor şartlara ilave olarak yeni sıkıntıları beraberinde getirse de göç akını; devletin göçleri kontrol altına alarak uygunsuzlukları önlemeye çalıştığı görülmekle birlikte, insanlığa, devletin şanına ve halifenin bütün Müslümanların koruyucusu olduğu prensibine ters düşer düşüncesiyle de kesin bir şekilde yasaklama yoluna gidilmemiştir. Çünkü böyle davranmak, insanlığa, devletin şanına ve halifenin bütün Müslümanların koruyucusu olduğu prensibine ters düşerdi."²²⁸ Diğer yandan "bu göçlerin getirdiği iskân sorununu çözmek için ne yeterli finans ne de yönetim örgütünde uzman insan gücü vardı; bu nedenle kendi yörelerine gönderilen Çerkeslerin derdine derman olma işi yerel birimlere havale edildi."²²⁹ Sonunda "İstanbul'a daha fazla göçmen gönderilmesi yasaklandı ve onların Anadolu'da tutulmasına karar verildi. Trabzon ve çevresinde 247.000'e yakın insan yerleştirildi. Bunların 19 bini öldü. Samsun ve çevresine 100 bin kişi yerleştirildi. Ölüm oranı yaklaşık günde 20 kişi idi. Tifüs salgını insanları kırıyordu."²³⁰ Bu yüzden "İstanbul'a sokulmayıp Akdeniz'e doğru pas geçirilen iki gemiden bir Antalya Limanı'na demirleyip boşaltılırken, ikincisine izin verilmemiş ve tıka basa Çerkes sürgünlerinin dolu olduğu bu geminin akıbeti de kesinlik kazanamamıştır."²³¹

Çerkesler Trabzon'a gelirken, "kendileri ile birlikte tifüsü de getirmişlerdi; koşullar bir aralık öylesine kötüleştirdi ki bütün halk kentten kaçtı."²³² Kor-

226 Aslan Peneşu, Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya'da Yayılması, s. 38; Rusya Dış Siyaset Arşivi, Baş Arşiv Fonu 1-9, Sayı 8, dosya 19, Sayfa 188'dan Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkez Soykırımı*, s. 276.

227 Osetya Cumhuriyeti Merkezi Devlet Askeri Tarih Arşivi, Fon 12, Sayı 5, Dosya 20, Sayfa 27'den Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkez Soykırımı...*, s. 277.

228 Bedri Habiçoğlu, *Kafkasyadan Anadolu'ya Göçler...*, s. 106.

229 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, s. 43.

230 V. V. Pokshishevskiy, *Geography of Prerevolutionary Colonization...*, s. 516.

231 Çetin Öner, *Şu Bizim Çerkesler...*, s. 71.

232 Foreign Office (İngiliz Dışişleri Bakanlığı) belgeleri 195-812, No:9, 15 Nisan 1864 Stevens'dan Bulwer'a bir

kudan fırıncılar bile fırınlarını kapatıp kenti terk ettiler.²³³ Osmanlı Hükümeti, salgınların yayılmaması için özel kamplar kurarak göçmenleri burada tuttular. “Trabzon’daki Akçakale kampı böyle bir ölüm kampı idi. Buradaki mağdurlar fazla ekmek alabilmek için bazen cenazeleri saklıyorlardı. Çünkü kişi başına ekmek veriliyordu. Sarıdere, Sinop, Samsun ve Giresun kamplarında da durum vahim ve feci idi.”²³⁴

Kafkaslı göçmenlerin içine düştüğü bu zor durumlar bir sektörün yeniden canlanmasını da sağladı: “Osmanlı devleti köle ve cariye ticaretine hiçbir şekilde müdahale etmediği”²³⁵ gibi “Büyük Çerkes Sürgünü’nün başladığı 1860’lı yıllarda Trabzon ve Samsun’da Osmanlı Hükümetince geçici köle pazarları dahi kuruldu.”²³⁶ “İstanbul, Kahire ve hatta Tahran’a bile köle satılıyordu. Arzın yükselmesini sağlayan mağdur göçmenlerden ucuz fiyata, bazen sadece ekmek fiyatına köle alan yüzlerce fırsatçı ve köşe dönücü tüccar büyük karlar sağladı. Tahmini rakamlara göre sadece 1863-1864 arasında 10 binden fazla köle satılmıştı.”²³⁷ Hatta “30 Ocak 1867’de Baş vezirin, Padişaha gönderdiği bir yazıda²³⁸ ve 31 Mart 1867 ‘*Arz Tezkeresi*’nde²³⁹ bu sayının 150 bine ulaştığı anlaşılmaktadır”. Zaten kısa bir süre sonra “Çerkes kadınları ve çocuklarının satılması yasaklandı ve satışta bulunanlar akrabalarına iade edildi.”²⁴⁰

Çar Hükümeti, ancak 1864 Aralık ayında Kafkasya’da mutlak egemenliğini kurduğuna, yeterince etnik temizlik yaptığına emin olunca topluca göçlerin durdurulabileceğine karar verdi. Fakat, Büyük Çerkes Sürgününden sonra da bütün ağırlığı ile Çerkesleri etkilemesini sürdürmüştür. Örneğin,

yazısından Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, s. 42.

233 PRSCET, Belge no:15, 19 Mayıs 1864.

234 Rusya Dış Siyaset Arşivi, Baş Arşiv Fonu 1-9, Sayı 8, dosya 19, Sayfa 105’den Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkez Soykırımı*, s. 270; Theophil Lapinski, *Çerkeslerin Kafkasya’dan Göçü (1874)*, çev. İbrahim Dışsoy, *Kafdağı Dergisi*, sayı 43-46, Ağustos 1990-Ocak 1991, ss. 22-25.

235 Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 196.

236 *Tarih ve Toplum Dergisi*, 1984: s.57, 62.

237 *Oteçestvennyje Zapiski Dergisi*, 1874, Sayı 2-3, ss.351-352’den Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, *Çerkez Soykırımı...*, s. 271.

238 Nihat Berzeg, *Çerkez Sürgünü: Gerçek...*, s. 59.

239 Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçler*, s. 197.

240 Nikolayevski Vestnik 21 Haziran 1865, No:46, s. 193-194’dan Murat Paşsu, *Vatanından Uzaklara Çerkesler...*, s. 77 içinde.

“1865’te Türkiye’ye 22 binden fazla Çeçen göçe zorlandı. Vsemirny Puteçstvennik gazetesi, 1871’de şunları yazıyordu: ‘Bir yıl içinde göçmenlerin üçte ikisi öldü... Batum yakınlarında yerleşen 22 bin göçmenden sadece 7 bin kişi kaldı. Samsun civarında yerleşen 30 bin kişiden 1800 kişi kaldı.’ Hatta Çarlığın propagandacılarından Y. Drozdev dahi ‘*Bu ölçüde sefaleti insanlık zor görür*’ diyordu.”²⁴¹

Sonuç

Yüzyıllarca özgür yaşamış olan Çerkesler, Kafkas-Rus Savaşları sürecinde Rusların yayılmacı, zalim politikalarına karşı ulusal kurtuluş hareketi vermiş ve yenilmişlerdir. Çerkesler yalnızca savaşı değil, yerlerini ve yurtlarını da kaybetmişlerdir. Bu yüzden büyük çoğunluğu Türkiye’de olmak üzere dünyanın birçok ülkesinde yaşamak zorunda bırakılan Çerkesler, bu süreç içerisinde her türlü milli kültürel değerlerini yitirerek, bir millet olarak tarih sahnesinden silinme tehlikesi ile de karşı karşıyadırlar. İçinde buldukları bu durumun en önemli sebebi, işte bu yayılmacı Rus politikasıdır ve özellikle 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren şiddetlenen savaşlardır. Bu savaşlar sadece bir işgal hareketi olarak kalmadı, fakat gelişen süreç içinde bütün Kafkas halklarını toptan yok etme veya onların yaşam kaynaklarını kurutarak Çerkesleri ülkelerinden ayrılmaya zorlamak şeklini de aldı.²⁴² Ayrıca “göçler, sadece askeri yenilginin sonucunda hemen düşünülmüş tedbirler değildi.”²⁴³ Çarlık Hükümetinin, önceden planlayıp uyguladığı holocaust/etnik temizleme hareketinin bir sonucudur. Bu süreçten farklı Kafkas halkları, farklı şekilde etkilenmişlerdir. Örneğin, sürgünler “Kuzeydoğu Kafkasya’yı fazla etkilemedi. Çünkü toplam nüfuslarına göre Dağıstanlılar ve Çeçen-İnguşlar’dan yer değiştirenler çok azdı. Halbuki, Çerkes ve Abazalar için sürgünler yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Bunlar nüfuslarının yaklaşık beşte dördünü kaybetmişler ve Kafkasya’da kalanlar dahi ovaya indirilmişlerdir.”²⁴⁴

Kayıt altında olan sürgün veya göçe zorlanmış Çerkeslerin miktarı hakkında hiçbir zaman gerçek sayı tespit edilememiştir. Çünkü birçok nüfus hareketi

241 Tuğan Kumikov, *Çerkeslerin Türkiye’ye Sürgünü...*, ss. 23, 32.

242 Sedat Öden, *Rusların Kafkasya’yı İşgalinde İngiliz Politikası...*, s. 7; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri...*, s. 77; Aslan Peneşu, Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya’da Yayılması; Tıghugen Qumuqu, *Yistanbık’ya Kafkas Savaşları’nın Sonucudur*, s. 16.

243 Rahmi Tuna, *Çerkeslerin Kafkasya’dan Göçü...*, s. 127.

244 Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler...*, s. 175.

kayıt dışı gerçekleştiği gibi ölümlülük oranı da tespit edilememiştir. “Sayısı 10’dan fazla çıkış limanlarında düzenli bir kayıt tutulmaması ve bu limanlarda hiçbir bağlantının bulunmaması; yüksek oranlara varan ölümün kesin olarak bilinmemesi, tutulan kayıtların ise belli bir yer ve zamanla sınırlı tutulması, kesin olan rakamların ise kamuya duyurulmasının engellenmesi gibi nedenlerden ötürü ‘Büyük Çerkes Sürgünü’nde Kuzey Kafkasya’dan çıkarılanların kesin sayısını gösteren tam güvenilir istatistikler yoktur.”²⁴⁵ Fakat buna rağmen bazı araştırmacılar yaklaşık belli bir sayı vermektedir. Bunların en azı 500 bin ve en çoğu ise 2-3 milyon arasında değişmektedir. Kafkasya’da ne kadar nüfusun yerlerinde edildiği konusunda oldukça farklı rakamlar telaffuz edilmektedir. Rus verilerini dikkate alan veriler bu sayının 500 bin ile 1 milyon arasında olduğunu belirtirken, Türkiye kaynaklı çalışmalarda 1 ile 2 milyon civarında olduğu iddia edilmektedir. Örneğin, Habiçoğlu²⁴⁶ ve Polatkan²⁴⁷ için bu rakam 1,5 milyon civarındadır. Polatkan’a göre, Büyük Sürgün sürecinde yerlerinden edilen Çerkeslerin 200 ile 400 bini Balkanlara, 1 milyonu Anadolu’ya, 25 bini Suriye ve Ürdün’e ve 10 bin kadarı ise Kıbrıs’a yerleştirilmişlerdir. Yine, Rus kaynaklarını referans gösteren Avagyan’a²⁴⁸ göre ise bu rakam 398 bin kişi ile sınırlı idi. Aynı belgelere dayanan “C. Havadis (8 R 1278/ Ağustos 1861) 1855’ten 1861’e kadar 350 bin göçmenin Osmanlı topraklarına geldiğini yazarken, Sadrazam Ali Paşa 1864’te padişaha verdiği raporda 1855-1864 arası dönemde 311.333 kişi olduğunu belirtiyordu.”²⁴⁹ Fakat 1861’den sonra da çok yoğun bir şekilde Kafkasya’dan ayrılmalar/sürülmeler olmuştur. Bu döneme ait sürgün ancak 1865’te tamamlanabilmiştir. Yine McCarthy’e²⁵⁰ göre 1856-1864 arası tarihi topraklarından çıkartılan Çerkes sayısı takriben 1.200.000 kişidir. Bunlardan 400 bin kişi yollarda yaşamını yitirmiş ve 800 kişi de yerleşim yerlerine ulaşabilmiştir. Avagyan’ın²⁵¹ kendisine göre 1857-1866 arasında 1 ile 1,5 milyon arasında nüfus Osmanlı İmparatorluğuna yerleştirilmiştir. Berzeg’e

245 Nihat Berzeg, *Çerkes Sürgünü: Gerçek...*, s. 157.

246 Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler...*, s. 13.

247 Salih Polatkan, “Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğu’na Yapılan Göçler”, *Kuzey Kafkasya Dergisi*, sayı 66-67, Mart-Nisan-Mayıs 1987, s. 8.

248 Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist...*, s. 54.

249 Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler...*, s. 72.

250 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, s. 38; “Çerkeslerin Yaşadığı Gerçek Anlamda Bir Sürgündür” (Röportaj), *Nart Dergisi*, Sayı.43, Mayıs-Haziran 2005, s. 13.

251 Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist...*, s. 60.

göre,²⁵² 1857-1876 yılları arasında 1.400.000; Akarlı'ya göre,²⁵³ 1860-1878 arası 400.000; Karpat'a göre,²⁵⁴ 1859-1879 arası 2 milyon; Kafkasya Genel Valisi'ne göre²⁵⁵ 858-1864 arası 398.000; Ali Meram Kemal'e göre,²⁵⁶ 1 milyon ve bu nüfusun 300 bini Balkanlara gerçekleştirilmiştir); Dündar'a göre²⁵⁷ 1859-1979 arası 2 milyon; Erkan'a göre²⁵⁸ 1860-1876 arası 700.000; Bice'e göre,²⁵⁹ 1859-1879 arası 2 milyon; Journal de Costantinople'nın²⁶⁰ 11 Ocak 1865 tarihli haberine göre, 520.000; Bianconi'e göre,²⁶¹ 1876 tarihi itibarıyla 600.000; Fadeyev'in²⁶² 1864 tarihi itibarıyla 1 milyon; D. E. Eremev²⁶³ 1875 tarihi itibarıyla 1.800.000; genel olarak Aydemir'e göre,²⁶⁴ 1,5 milyon (300 bini Balkanlara); İpek'e göre,²⁶⁵ 1.508.000 (yine 300 bini Balkanlara); Tuna'ya göre,²⁶⁶ 800 bin; R. G. Landa'a göre,²⁶⁷ 1-3 milyon arası; Kafli'ya göre,²⁶⁸ 1.616.000; İstanbul'da ilk defa Çerkesce basılan Guaze²⁶⁹ dergisine göre, 1.760.000 kişi Kafkasya'dan sürülmüştür. 1864 tarihi itibarıyla yine bu sürgünlerden F. Ph. Kanitz' a göre²⁷⁰ 250.000'i ve Pinson'a göre,²⁷¹ 420.000'i Balkanlara doğru gerçekleşmiştir. Bilindiği üzere, bu sürgün mağdurları

252 Nihat Berzeg, *Çerkez Sürgünü: Gerçek...*, s. 160.

253 Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830 1914...*, s. 56.

254 Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830 1914...*, s. 69.

255 Gürcistan Merkezi Devlet Arşivi, fon 416, op. 3d. 146, s.6'dan Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkezler*, s. 54.

256 *Türk-Rus İlişkileri Tarihi*, İstanbul, 1995: 460.

257 Fuad Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası:1913-1918*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 56.

258 Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1876-1908)...*, s. 10.

259 Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler...*, s. 52.

260 Marc Pinson, *Russian Expulsion of Mountaineers from the Caucasus, 1856-66...*, s. 76.

261 Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830 1914...*, s. 68.

262 *Birleşik Kafkasya dergisi*, İstanbul 1964, no: 1, s.12.

263 Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist...*, s. 55.

264 İzzet Aydemir, *Göç: Kuzey Kafkasyalıların...*, s. 109, 137.

265 Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri...*, s. 4.

266 Rahmi Tuna, *Çerkezlerin Kafkasya'dan Göçü...*, s. 137.

267 Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist...*, s. 56.

268 Kadırcan Kafli, *Türkiye'ye Göçler*, İstanbul: Çetüt Matbaacılık,1966, s. 30.

269 *Guaze*, 10 Nisan 1911 İstanbul, sayı:2, s.2.

270 Nihat Berzeg, *Çerkez Sürgünü: Gerçek...*, s. 158.

271 Marc Pinson, *Russian Expulsion of Mountaineers from the Caucasus...*, s. 75.

rı kısa bir süre sonra bu yerlerinden de sürülerek, Anadolu'ya, Suriye ve Ürdün'e yerleştirilmişlerdir.

Sürgün edilen toplam nüfus hakkında iddia edilen farklı rakamlara rağmen şurası açıktır ki, gerçekler belgelenen rakamların çok üstündedir: "Tüm Kuzey Kafkasya'da kalan ve yer değiştirmeyen bütün Çerkeslerin sayısı 150 ile 200 bin dolayındadır."²⁷² 19. yüzyılın ilk yarısında yalnızca Kuzeybatı Adıgelerin bir milyona yakın nüfusa sahip olduğu düşünülürse Kafkasya'da etnik temizleme harekâtının ne kadar nüfusa mal olduğu anlaşılacaktır. Özellikle "Miladi 1864 ve daha sonraki tarihlerde Kafkas-Rus Savaşları neticesinde Kafkasya'dan 2 milyon 200 bin kişi yerlerinden edilmiştir; fakat bunların 1 milyonu savaş esnasında, göç esnasında uğradıkları şiddet karşısında hayatını kaybetmiştir."²⁷³

Sonuçları ve süreç itibarıyla bakıldığında Kafkas-Rus Savaşları, zalimce, gayri insani koşullarda gerçekleşmiştir. Yaşanan süreç ve sonuçların kendisi ise, çağın değerleri ile söylenecek olursa 'İnsan Hakları'na aykırıdır ve bir soykırımdır. Çünkü "Çerkesler, Rusların önünden kaçmış halk değildir. Tarihte örneği olmayan vatan savunması vermiştir ve kaybettiği için de ülkelerinden zorla çıkartılmış bir halktır. Yaşanılan olayları izah etmeye, göç bir kenara sürgün kavramı -sürgün kavramı zayıf kalır- ancak soykırım, katliam bu olayın karşılığı olabilir"²⁷⁴. Kaldı ki, "Resmi Rus tarihinde, "Dağlıların Göçü" olarak tanımlanan, 19. yüzyılın bu büyük nüfus hareketinin bir sürgün olduğu artık kabul ediliyor"²⁷⁵ olmasına ve "tarihin en önemli sürgünleri arasında olmasına rağmen, Kafkasya halklarının uğradığı bu dramatik facialar ne yazık ki uluslararası dikkate değer ilgi görmemiştir."²⁷⁶ Fakat "sürgün, Çerkeslerin tarihi gelişiminde olumsuz rol oynadı. Sosyoeconomic, politik, ve kültürel gelişmelerini, Kafkasya sınırları içinde onlarca yıl geri bıraktı. Rus Çarının politikası sonucunda Çerkes halkı darmadağın oldu. Şimdi ortada sürgün öyküsünden başka bir sorun daha var: Çerkeslerin Çarlığın uyguladığı soykırım sonucunda yitirdiği büyük, telafi edilemez maddi, kültürel, insani ve toprak kayıplarını kim nasıl tazmin edecek?"²⁷⁷

"Bugünkü Rusya için değilse de Çarlık dönemindeki Rusya'nın, yani Rus

272 A. Jaimoukha, *The Circassians*, Surrey: Curzon Press, 2001, s. 69.

273 Bkz.: Karpat, *The Status of the Muslim Under European Rule...*

274 Kemal Karpat, "21 Mayıs Sürgünü", *Nart Dergisi*, Sayı.21, Mayıs-Haziran, 2004, s. 14

275 Murat Paşu, *Vatanından Uzaklara Çerkesler...*, s. 13.

276 Süleyman Erkan, *Sürgün Olgusuna Analitik Yaklaşım...*, s. 10.

277 Tuğan Kumikov, *Çerkeslerin Türkiye'ye Sürgünü...*, ss. 32, 33.

: **Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü**

Çarlığı'nın katliam/soykırım bir yana Çerkesleri sürgün ettiğine dair bir karar almış/aldırılmış bile değil."²⁷⁸

Kaynakça

Abrec, Almir. "Size Bir Ay Süre Tanıyorum", çev. Cevdet Hapı, *Kafdağı Dergisi*, sayı 43-46, Ağustos1990-Ocak 1991.

Argun, Yura G. *Abhazy'da Yaşam ve Kültür*, çev. H. Ersoy-Y. Karadaş. İstanbul: Nart Yayınları, 1990.

Avagyan, Arsen. *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*. Ludmillan Denisenko, der. Yasemin Gedik. İstanbul: Belge Yayınları, 2004.

Aydemir, İzzet. *Göç: Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi*. Ankara: Gelişim Matbaacılık, 1988.

Bağ, Yaşara. *Çerkeslerin Dramı: İşgal, Sürgün ve Göç, Çerkes Sürgünü*. Ankara: Kafder Yayınları, 2001.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi. İrade Tasnifi-Dahiliye. No: 658379, 8 Mayıs 1882.

Baytugan, Barasbi. *Kuzey Kafkasya (1917-1970)*, Orhan Boğbay (der.). Samsun: Yedi Yıldız Yayınları, 1998.

Berkok, İsmail. *Tarihte Kafkasya*. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958.

Berzeg, Nihat. *Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri*. Ankara: Takav Matbaacılık, 1996.

Bice, Hayati. *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları No-65. 1991.

Birleşik Kafkasya Dergisi. no.1 , İstanbul: 1964.

Broxup, Marie. *Caucasian Muridism in Soviet Historiography. Society Central Asian Studies*, Print Series No: 10, 1986.

278 Anzor Kuşhabiyev, "21 Mayıs Sürgünü"..., s. 16.

Çelik, Osman. *İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya*. Ankara: Gelişim Matbaası, 1992.

Colarusso, John. *Circassian Reportriation: When Culture is Stronger than Politics, The World & I*, Issue, November 1991. Washington D.C.: The Washington Times Publishing Corporation, 1991.

Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c.IV. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.

Doğan, Erhan ve Mazlum, Semra. *Türkiye’de Dışpolitika Yapım Sürecinde Sivil Toplum Kurumlarının Etkileri*, İstanbul: Bağlam yayınları, 2005.

Dumas, Alexander. *Kafkasya Maceraları*, çev. Sedat Özden. İstanbul: Kafkas Vakfı Yayınları, No.3, 2000.

Dumanış, Avledin. *Çerkes Kültürü Üzerine*. Etüd. Kayser: Kayseri Kafkas Derneği, 2004.

150

Dündar, Fuad. *İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskan Politikası:1913-1918*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Esadze, Semen. *Çerkesya’nın Ruslar Tarafından İşgali*, çev. Murat Papşu. Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, 1999.

Erkan, O. Aydın. *Tarih Boyunca Kafkasya*. İstanbul: Çiviyazıları Yayınları, 1999.

Erkan, Süleyman. *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1876-1908)*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Merkezi, 1996.

Erkan, Süleyman. “Sürgün Olgusuna Analitik Yaklaşım ve Çerkez Sürgünü Örneği”. *Nart Dergisi*, Sayı.43, Mayıs-Haziran 2005.

Gökçe, Cemal. *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti*. İstanbul: Şamil Vakfı Yayınları, 1979.

Guaze Gazetesi, sayı:2. İstanbul: 10 Nisan 1911.

: Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü

Habiçoğlu, Bedri. *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*. İstanbul: Nart Yayıncılık, 1993.

Hapi, Cevdet. "Kafkasya-III (Tarihsel Nüfus ve Koloni Dönemi)". *Kafdağı*, Sayı.31-32, 1987.

İpek, Nedim. *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri: 1877-1890*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları. 16. Dizi, Sayı.73, 1994.

Jaimoukha, A. *The Circassians*. Surrey: Curzon Press, 2001.

Kafılı, Kadircan. *Türkiye'ye Göçler*. İstanbul: Çetüt Matbaacılık, 1966.

Kalmık, Betal. *Adıge Devrim Hareketi Kabartay-Balkar'da Devrim Mücadelesi*. Çev. Cevdet Hapi. İstanbul: Nibceğu Yayınları, 1980.

Karpat, Kemal. "The Eviction of the Circassian from Caucasus and the Balkans, and Their Settlement in Syria", "The Third International Conference on the History of Bilad Al Sham". Amman: The University of Jordan, 1980.

Karpat, Kemal. *Ottoman Population 1830 1914: Demographics and Social Characteristics*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1985.

Karpat, Kemal. "21 Mayıs Sürgünü", *Nart Dergisi*, Sayı-21, Mayıs-Haziran, 2004.

Karpat, Kemal. "The Status of the Muslim Under European Rule: The Eviction and Settlement of the Cerkes". *Journal of Institute Minority Affairs*, cilt 1, no.2. 2004.

Karpat, Kemal. "21 Mayıs Sürgünü", *Nart Dergisi*, sayı 21, Mayıs-Haziran, 2004.

Kasumov, Ali ve Kasumov, Hasan. *Çerkez Soykırımı*, çev. Orhan Uravelli. Ankara: Kaf-Der Yayınları, 1995.

Kundukh, Aytek. *Kafkasya Müridizmi: Gazavat Tarihi*, Haz. Tarık Cemal Kutlu. İstanbul: Gözde Kitapları Yayınevi, 1987.

Kuşhabiyev, Anzor. "21 Mayıs Sürgünü", *Nart dergisi*, sayı 21, Mayıs-Haziran, 2004.

Lapinski, Theophil. "Çerkeslerin Kafkasya'dan Göçü 1874", çev.: İbrahim Dipşov, *Kafdağı Dergisi*, Sayı 43-46, Ağustos 1990-Ocak 1991.

Luxembourg, N. *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, çev. Sedat Özden. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1998.

McCarthy, Justin. *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bige Umar. İstanbul: İnkılap Yayınları, 1998.

McCarthy, Justin. "Çerkeslerin Yaşadığı Gerçek Anlamda Bir Sürgündür" (Röportaj), *Nart Dergisi*, Sayı.43. Mayıs-Haziran. 2005.

Mühime, 32. cilt, no 383 6 Recep 989 / 6 Ağustos 1581.

Öner, Çetin. *Şu Bizim Çerkesler*. İstanbul: Can Yayınları, 2000.

Özbek, Baturay. *Çerkes Tarihi Kronolojisi*. Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, 1991.

Öztuna, Y. *Osmanlı Devleti Tarihi*. İstanbul: FFK yayını. 1986.

PRSCET . "Papers Respecting the Settlement of Circassian Emigrants in Turkey". London: Harrison and Sons. 6 Haziran 1864,

Papşu Murat (der.), *Vatanından Uzaklara*. İstanbul: Çiviyazıları Yayınları, 2004.

Peneşu, Aslan. *Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya'da Yayılması*, çev. Murat Papşu. Sbornik Statey Molodih Uçyonih, Aspirantov (Genç bilim adamları ve Araştırma Görevlilerinin Makaleleri Seçkesi). Maykop: Meotı Yayınevi, 1993.

Pinson, Marc. *Russian Expulsion of Mountaineers from the Caucasus, 1856-66, and its Historical Background, Demographic Warfare-An Aspect of Ottoman and Russian Policies, 1854-66* (yayınlanmamış doktora tezi). Cambridge: Harvard University, 1970.

Pinson, Marc. *Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili After the*

: Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü

Crimean. Etudes Balkaniques. No:3, 1972.

Pokshishevskiy, V. V. *Geography of Prerevolutionary Colonization and Migration Processes in the North Caucasus, Soviet Geography*, Cilt.xxv, 1984.

Polatkan, Salih. "Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğ'una Yapılan Göçler", *Kuzey Kafkasya Dergisi*. Sayı 66-67, Mart-Nisan-Mayıs 1987.

Qumuqu, Tiğhugen. "Yıstanbilk'ue Kafkas Savaşları'nın Sonucudur", çev. Fahri Huvaj *Kafdağı Dergisi*, Sayı: 43-46, Ağustos1990-Ocak 1991.

Saadet, Mustafa. "Balkanlarda Çerkez İzleri", *Nart Dergisi*, sayı 38, Temmuz-Ağustos 2004.

Saydam, Abdullah. "Freedom Movements in Northern Caucasia", *Eurasia Studies*, cilt 2, No.1 . Spring, 1995.

Saydam, Abdullah. *Kırım ve Kafkas Göçleri: 1856-1876*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 16. dizi, sayı. 75, 1997.

Tarih ve Toplum Dergisi, sayı 7 1984.

Tavkul, Ufuk. *Kafkas Dağlarında Hayat ve Kültür: Karaçay-Malkar Türklerinde Sosyoekonomik Yapı ve Değişme Üzerine Bir Deneme*. İstanbul: Ötüken Yayıncılık, 1993.

Tavkul, Ufuk. "İslamiyet'in 19. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri", *Kırım Dergisi*, sayı 25, 1998.

Tornau, Feodor Feodoroviç. *Bir Rus Subayının Kafkasya Anıları*, Çev. Keriman Vurdem. Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, no 8, 1999.

Tuna, Rahmi. *Çerkezlerin Kafkasya'dan Göçü, Kafkasya Üzerine Beş Konferans*. İstanbul: Kafkas Kültür Derneği Yayınları, 1977.

Tutum, Cahit. "1864 Göçü İle İlgili Bazı Belgeler", *Kafdağı*, sayı 33-36, Ekim 1989-Ocak 1990.

Yeni Kafkasya Dergisi, sayı 24, İstanbul: 1961.

<http://karachaymalkar.bravehost.com/islamiyetkavkaz.html>.